...льная библиотека
Республики Тыва им. А.С Пушкина
ОТДЕЛ НАЦИОНАЛЬНОЙ И
КРАЕВЕДЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Госком Чыдым Д. И.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 14 (15699) ◆ 1996 чылдың январь 30, вторник ◆ Ат салган шагы 19.45. Садар өртээ 500 рубль.

Президентиниң ажыл-албаны

АМ ЧҮГЛЕ САЙЫТТАРДАН ХАМААРЖЫР

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак январь 27-де эртенгиниң 11 шакта Москвадан ужуп келгеш, дүштекиниң 14 шакта журналистерге парлалга конференциязын эрттирген.

— Бо дээрге, чаа чылдың эгезинде мээң Москваже бир дугаар ажыл-албанымның аайы-биле чорааным болур, ол чугула ужур-дузалыг болду. Чүге дизе 1996 чылда ажыл-херээвистиң стратегиязын болгаш тактиказын чыл эгезинде тодарадып алыр ужурлуг бис — деп, Шериг-оол Дизижикович чугаазын эгелээн. — Ону дөрт угланыышкын-биле чоруткан бис. Бирээде, политиктиг угланыышкын. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының аразында эрге-хүлээлгелериниң ангылаарының керээзин чарарының айтырыы-биле ол холбашкан. Оон-биле чергелештир Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының үстүкү палатазының бирги сессиязынга киржири турган. Б. Н. Ельцин болгаш В. С. Черномырдин-биле ужурашкаш, керээ чарарынга база Чазактың Тыва дугайында доктаал төлевилелинде белеткелдер канчаар чоруп турарын чугаалажыры көрдүнген — деп, ол журналистерге дыңнаткан. Ийиде, экономиктиг реформаларны чоокшулаштырып, таарымчалыг болдурары-биле кады кол угланыышкынны ажылдап кылыры болгаш министерстволарга база ведомстволарга капитал салыышкыннарының, саң-хөөнүң айтырыгларының талазы-биле ажылдаары. Үште, бистиң республиканың социал реформазының дугайында министерстволарга болгаш ведомстволарга ажылды чорудары болур. Аңаа республикага корум-чурумну, хоойлу-дүрүмнүг быжыглаары, кадр политиказы болгаш өске-даа айтырыглар хамааржырын Президент айыткан. Россия Федерациязының министерстволарының болгаш ведомстволарының адресинге бижээн 38 чагааны чедирип бергенин ол база чугаалаан.

Шак мындыг дөрт угланыышкын-биле Москвага ажылдап, айтырыгларны шиитпирлеп турганын Шериг-оол Дизижикович журналистерге дыңнаткаш, олар перспективтиг характерлиг болуп турарын айыткан. Ылаңгыя перспективтиг характерлиг айтырыгга Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың эрге-чагырга органнарының аразында эрге-хүлээлгелерин ангылаары хамааржыр. Бо чугула керээни чарарының белеткел ажылдары элээн шуудай берген. Чоокку хүннерде керээде чамдык чүүлдерни тодарадып, чедир кылыры артканын ол чугаалаан.

Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң — үстүкү палатазының бирги сессиязының ажыл-чорудулгазын Президент допчузу биле таныштырган. Федерация Чөвүлели чаартынган, мурнунда 93 депутат ажылдап турган. Ында ам 178 сенатор кирген, олар республикаларның, крайларның, областарның удуртукчулары — шилиттинген кижилер болуп турар. Мандат комиссиязының илеткели коңгус солун болган. Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң аразында эртемденнер, докторлар, дуржулгалыг ажыл-агый удуртукчулары, келир үеде хөй чүүлдерни кылып болур салымныг аныяктар бар. Сессияны Президент Б. Н. Ельцин ажыткан болгаш аңаа илеткел кылган. Илеткелдиң утка-шынары эки болган. Улустарның аразында болуп турган чугаалардан дыңнаарга, Чечен Республикага хамаарыштыр Б. Н. Ельцинниң бодалдарын чамдыктары деткивейн турарын чугаалаан. Сессияга чүве чугаалап турганнар кандыг-бир эпчок чүве чугаалаптар болза, ону дораан-на эдип, бо талазы-биле боттарының туружун илередип турарынга Президент таарзынганын илереткен. Болу Федерация Чөвүлелиниң саң-хөө комитединде, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей улустар аразының харылзааларының комитединге киргенин ол журналистерге дыңнаткан.

Россия Федерациязының колдуунда бүгү министерстволарынга баргаш, моон алгаш чоруткан чагааларын оларның удуртукчуларынга чедирип, ужуражылгаларны, чугаалажыышкыннарны кылган, ында айыткан дилеглерни боттарының бар арга-курлавырларының хире-чергези-биле хандырар болганын Президент чугаалаан. Бодумнуң таламдан кылыр ужурлуг чүүлдерни күүсеттим, бо айтырыгларны эчизинге чедир шиитпирлеп алыры бистиң республиканың яамыларындан, оларның сайыттарындан хамааржыр дээрзин ол айыткан.

Кандыг айтырыгларны шиитпирлээриниң хемчеглерин Москвага алганын Президент чугаалаан. Бирги ээлчегде, капитал салыышкынының айтырыын тодарадып, орта хамаарышкан чагаа-бижиктерни чогуур органнарда чедирген. Ынчангаш моон соңгаар чүнү кылырын дугуржуп чугаалажып алган. Республиканың аграр секторунуң талазы-биле шыңгыы айтырыгны тургускан. Чүге дээрге улус ажыл-агыйының бо адыры бергедеп турар, техниказы эргижирээн, ол четпестерни эдери чугула болу берген. Россия Федерациязының Агрохандырылга чери, Заверюха техника-биле кандыг-даа аргаларны хереглеп тургаш, хандырарын аазаан. Үрезиннер тып алырынга, часкы хову ажылдарынга белеткелге болгаш өске-даа аграр секторнуң ажылынга дузаны чедирер болган.

Амгы үеде эң-не берге болгаш нарын айтырыг бюджет дугайында болуп турар, ону чогумчалыг шиитпирлээр дээш кандыг хемчеглерни алганын Шериг-оол Дизижикович журналистерге чугаалап берген. Бюджет талазы-биле айтырыгны ийи угланыышкынныг чоруткан. Бирээзи — перспективтиг угланыышкынныг. В. С. Черномырдинниң хүлээп алыышкынынга киргениниң соонда, Россия Федерациязының саң министриниң бирги оралакчызынга ужурашкаш, моон мурнунда-ла тургузуп турганы бистиң республиканың эге хөреңгизиниң кошкааның, акша-төгериниң эвээжээниниң дугайында чугаалажып, трансферттен ангы акша дузазын чедирерин ангы көөрүн, шиитпирлээрин дилээн. Бистиң республиканың бюджеди 1 триллион 269 миллиард рубль кылдыр көрдүнген, ону Тыва Республиканың парламентизи бадылап берген. Москвага баргаш, парламент кежигүнү М. С. Козлов бюджетти камгалап чораан, Тыва Республиканың бюджедин Россия Федерациязының Чазаанга көрүп тургаш, 200 миллиард ажыг рубльди кызырган, 1 триллион 55 миллиард рубльди бадыладыры-биле Күрүне Думазынче киирерге, кезип каапкаш, бюджетти 777 миллиард рубль кылдыр бадылап берген. Бюджетте байдал эрткен чылгы ышкаш болуп турар, ооң биле амыдырап-чурттаары республикага берге болурун Президент демдеглээн.

Тыва Республиканың парламентизинге 1 триллион 269 миллиард рубль түңнүг, колдуунда 540 миллиард рубль чедишпес (дефицит) бюджетти Тываның Чазаа бадыладып алган. Ында көрдүнген чедишпес акшаны камгалаар ажылды Москвага Ш. Д. Ооржак чорутканын чугаалаан. Бо айтырыгны Чазакка Черномырдин, Донской, Петров олар чогумчалыг кылдыр шиитпирлээн. Трансферт методундан ангыда, санаашкын кылыр (орулга болгаш чарылганы) арганы ажыглап тургаш, акша бээрин биске чөпшээрээн. Ол дээрге эрги арга болур, бюджеттиң чүүл бүрүзүн санаар, чарыгдалын көөр, ортумак деңнелин үндүрер болгаш оон-даа өске. Бюджеттиң орулга алыр кезээн камгалап алганын, ооң түңү 20 миллиард рубль болурун ол дыңнаткан. Ам бюджеттиң чарыгдалдарын чоокку хүннерде тодарадыр, орта хоочуннар дугайында хоойлуда көрдүнген үндүрер ужурлуг чарыгдалдарны киирер деп турар.

Шериг-оол Дизижикович журналистерниң айтырыгларынга харыылап тургаш, чурттакчы чоннуң социал камгалалының эргежок чугула эң биче нормативин ажылдап кылып турарын чугаалаан. Бо болза бистиң көдүрген, кылып турар ажылывыстың бир чаа хевири, ол чоорту Россия Федерациязының субъектилериниң ажыл-чорудулгазынче шилчиир ниити Россияныы болу бээрин ол айыткан. Амгы үеде чурттакчы чоннуң социал камгалалының эң биче нормативиниң өге баазазын ажылдап кылыры чугула болуп турар, ону чурттакчы бүрүзүнге онаажыр санап кылыр. Ону бистиң республикага ажылдап кылган соонда, ол езугаар Россияның субъектилери боттары социал камгалалдың эң биче нормативтерин ажылдап кылыр. Шак мындыг хемчегни боттандырары ажыктыг болур, кым эки ажылдаарыл, эң биче нормативтен хөй акша-төгерикти алыр. Багай ажылдаар болза, эң биче нормативтиң акшазы-биле амыдыраар. Чурттакчы чоннуң социал камгалалының эң биче нормативиниң акша-хөреңгизин чогуур үезинде бээр, ынчан пенсияны, пособиени, шалыңны айыткан хуусаазында саадал чокка бээр апаар.

Чаа чылдың эгезинде акша-көпеек айтырыының байдалы кайы хире болуп турарын Президентиден журналистер сонуургап айтырган.

— Бо чылын акша-көпеек талазы-биле байдал кончуг нарын болуп турар. Ажылдап келген үемниң дургузунда мындыг берге чүве көрбедим. Кончуг берге дээн эрткен чылын безин баргаш, бир-ле чүвени ап үнер турдувус. Ам өре-шире канчаар-даа аажок көвүдээн. Шалыңга безин 3 триллион рубль, шеригге 6.5 триллион рубль болгаш өске-даа өрелиг болуп турар — деп, Ш. Д. Ооржак тайылбырлаан. Өре-ширениң көвүдээниниң, акшаның үнезиниң кудулап турарының чылдагааннарын шүгүмчүлекчи езу-биле анализтээн. Чуртта байдал чеже-даа берге болза, 15 миллиард рубльди Тываже чоруткан бис, ону чон алган. Чазактың удуртулгазы-биле эрткен чылдың өрезин төлевезиниң дугайында чугааны кылганын, республиканың аграр секторунга дузалаарының айтырыын дугурушканын ол чугаалаан. Шериг-оол Дизижикович акша-көпеек алырының талазы-биле В. С. Черномырдинниң резолюциязын, айтыышкынын алган, канчаар хөделирин дугуржуп чугаалашкан, анализтерни, шүүштүрүлгелерни кылган. Ам ону күүседири Россия Федерациязының Саң министерствозундан, оон харыысалгалыг ажылдакчылары Донскойнуң, Петровтуң сеткил-хөөнүнден хамааржыр болуп турарын Президент айыткан. Тывага хамаарышкан саң-хөө айтырыгларын шиитпирлээри-биле Күрүне Думазының депутады Г. А. Салчак, ТР-ниң оралакчы-президентизи А. А. Мельников, ТР-ниң Саң яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар М. К. Нурсат Москвада ажылдап турар.

Президент Москвага ажыл-албанының аайы-биле чоруп тургаш, республиканың ажыл-агыйынга хамаарышкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр тодаргай хемчеглерни алган. Ылаңгыя кадрларны өөредир, билиин бедидер. Ак-Довурактың «Тыва дагдугу» комбинадынга чээли бээр, республиканың харылзаазының ажыл-чорудулгазынга боттуг дузаны чедирер. Кызылдың ЧЭТ-тиң № 15, 16 котелдарының тудуун акшаландырар, корум-чурум камгалаар органнарга дуза чедирер болгаш өске-даа ажылдарны чогуур министерстволарга, ведомстволарга Ш. Д. Ооржак шиитпирлеп, чугаалажып алган. Оон ангыда, элээн каш фирмаларга, банкыларга баргаш, оларның удуртукчулары-биле ужурашкаш, ажыл-ишчи дугуржулгаларны кылган.

Ш. Д. Ооржакка салдынган айтырыгларга лопчу болгаш билдингир харыыларны бергени дээш журналистер өөрүп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

МОСКВАДАН ЭЭП КЕЛГЕН

Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң кежигүннери Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей Федерация Чөвүлелиниң сессиязының ажылынга киржип чорааш, январь 27-де Москвадан ээп келген.

Ш. Д. Ооржак биле К. А. Бичелдейни Кызыл аэропорттунга Тыва Республиканың Күрүне секретары — Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның Администрациязының удуртукчузу В. С. Очур-оол, Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы М. С. Козлов, Тыва Республиканың Чазак Баштыңының бирги оралакчылары В. Б. Салчак, В. О. Оюн, Чазак Баштыңының оралакчылары В. Б. Кара-Сал, Б. С. Шыырап, Н. Б. Дьяков болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар, журналистер уткуп алганнар.

УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1995 чылдың декабрь 20-де хүлээп алган.

Бо Хоойлу уксаалыг малды өстүрер, уксаажыдылга продукциязын (материалын) бүдүрер болгаш ажыглаар талазы-биле ажыл-чорудулганың эрге-хоойлу үндезинин доктаадып, айыттынган ажыл-чорудулганы таарыштырар талазы-биле күрүнениң уксаажыдылга албанының бүрүн эргелерин, а ол ышкаш уксаалыг мал ажылының талазы-биле хамаатыларның база юридиктиг албан черлериниң эргелерин база хүлээлгелерин тодарадып турар.

I эге. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. Уксаалыг мал ажылының сорулгалары

Уксаалыг мал ажылы көдээ ажыл-агый малдарының продуктулуг шынарын экижидер база көдээ ажыл-агыйның бедик продуктулуг малдарын өстүрер, көдээ ажыл-агыйның селекция сорулгаларынга ажыктыг малдарның эвээш санныг болгаш чидип бар чыдар уксааларының генефондузун камгалап арттырар сорулга биле уксаалыг малдарны катап тургузар аргазын хандырар ужурлуг.

2 чүүл. Кол-кол билиглер

Бо Хоойлуда дараазында кол-кол билиглерни ажыглап турар:

уксаалыг мал ажылы — уксаалыг малдарны өстүрери, селекция сорулгазы-биле уксаажыдылга продукциязын (материалын) бүдүрери болгаш ажыглаары;

уксаалыг мал — тывылган угу документ езугаар бадыткалдыг, кайы-бир уксааны катап тургузарынга ажыглап турар болгаш доктааткан чурум езугаар бүрүткеттинген көдээ ажыл-агый малы-дыр;

уксаажыдылга продукциязы (материалы) — уксаалыг мал, ооң үрези болгаш эмбрионнары;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле организация — уксаалыг малдарны өстүрүп, селекция сорулгазы-биле уксаажыдылга продукциязын (материалын) бүдүрүп база ажыглап турар, а ол ышкаш уксаалыг мал ажылының талазы-биле ачы-дуза чедирип турар юридиктиг албан чери;

бонитировка (малды тускай дүрүм езугаар шинчилеп үнелээри) — уксаалыг малды улам ажыглаары биле оларның уксаалыг база продуктулуг шынарларын, а ол ышкаш уксаалыг өске-даа продукциязының (материалының) шынарын үнелеп, шилип көөрү;

уксаалыг үнези — уксаалыг малдың генетиктиг күш-деңгелиниң деңнели база ажыл агыйга үре-төлдүң ажыктыг демдектеринге генетиктиг ол күш-деңгелдиң салдары;

уксаалыг малдарның продуктулуг чоруу — уксаалыг малдарның ажыл-агый а ажыктыг шынарларының каттышканы, ооң иштинде оларның продукциязындан ап турар продукцияның шынары;

уксаалыг малдарны арыг уксаа-биле өстүрери — ол уксаага хамаарыштыр демдектерни каттыштырар болгаш чаңгыс аайжыдар сорулга-биле чаңгыс уксааның уксаалыг малдарын өстүрери;

эвээш санныг (генефондулуг) уксаа — ол дээрге генетика-селекция шынарлары биле ылгалдыг болгаш төнүп чидериниң айыылында туруп турар, кайы-бир уксааның ховар таваржыр малдарының бөлүү;

уксаалыг малдарның болгаш уксаалыг мал коданнарының күрүне бүрүткели — уксаалыг малдарның болгаш уксаалыг мал коданнарын деңнештирип дөмейлээр, тывылганын тодарадыр болгаш продуктулуун ылавылаар сорулга-биле уксаалыг малдарның база уксаалыг мал коданнарының дугайында уксаалыг малдарның күрүне дептеринге болгаш күрүнениң уксаажыдылга лаңзызынга дүүштүр медээлерниң санаашкыны болур;

уксаалыг малдарның болгаш уксаалыг коданнарның күрүне дептери — уксаалыг малдарны арыг уксаа-биле өстүргениниң түңнелинде алган кайы-бир уксаада уксаалыг эң-не үнелиг малдарның ийикпе азы уксаалыг мал коданнарының дугайында сан-медээлерниң чыындызы болур;

күрүнениң уксаажыдылга даңзызы — уксаалыг мал коданнарының дугайында сан-медээлерниң чыындызы;

сертификат (херечилел) — уксаалыг малдың укталып тывылганын, продуктулуун база өске-даа шынарларын, а ол ышкаш үрезиниң ийикпе азы эмбрионунуң укталып тывылганын база шынарын бадыткап турар документ;

имнеп демдектээри — уксаалыг ол малды тода дөмейлештирер арганы бээр, дугаарлап, эът-кежинге имдемдек салыр, таңмалаар, биркалаар арга-биле уксаалыг малды демдектээри.

3 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле эрге-хоойлу таарыштырылгазы

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле эрге-хоойлу таарыштырылгазын бо Хоойлу-биле, Россия Федерациязының чогуур Хоойлузу-биле база оларга дүүштүр хүлээп ап турар хоойлулар болгаш эрге-хоойлу актылары-биле боттандырар.

4 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле таарыштырар хамаарылгалар

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазы мал ажылының бүгү-ле адырларынга куш ажылын, аң-өлүк ажылын, балык өстүрерин база ары ажылын киириштир уксаалыг мал ажылын өстүрериниң, уксаалыг мал продукциязын бүдүрериниң болгаш ажыглаарының талазы-биле хамаарылгаларны таарыштырып турар.

Уксаалыг малдарны өстүрүп, уксаажыдылга продукциязын (материалын) бүдүрүп база ажыглап турар үеде тыптып келир эт-хөреңги болгаш ооң-биле холбашкан хууда эт-хөреңгиниң эвес хамаарылгаларны Россия Федерациязының негелде хоойлужудулгазынга дүүштүр таарыштырып көөр.

II эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЭКОНОМИКТИГ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

5 чүүл. Уксаажыдылга продукциязы (материалы) хамааты негелдениң объектизи болуру

Уксаажыдылга продукциязы (материалы) эт-хөреңги болгаш оларның-биле холбашкан хууда эт-хөреңги эвес болур хамаарылгаларда хамааты негелдениң объектизи боор болур.

Уксаажыдылга продукциязынга (материалынга), бир-тээ, бо Хоойлу-биле болгаш эрге-хоойлунуң өске-даа актылары-биле өске чүү-даа доктааттынмаан болганда, эт-хөреңги дугайында Россия Федерациязының хамааты негелде хоойлужудулгазында көргени ниити дүрүмнерни ажыглаар.

6 чүүл. Уксаажыдылга продукциязынга (материалынга) өнчү эргези

Уксаажыдылга продукциязы (материалы) Россия Федерациязының өнчүзүнге (федералдыг өнчүзүнге), Тыва Республиканың өнчүзүнге, миниципалитет тургузугларының өнчүзүнге (муниципалитет өнчүзүнге), уксаалыг малдарны өстүрүп база ажыглап турар хамаатыларның, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларының база юридиктиг албан черлериниң өнчүзүнге бактаап туруп болур.

7 чүүл. Уксаажыдылга продукциязын (материалын) онзагай эргелериниң (угаан-бодал өнчүзүнүң) объектизи кылдыр ажыглаары

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) онзагай эргелериниң (угаан-бодал өнчүзүнүң) объектизи кылдыр селекцияның чедиишкиннериниң дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген чурумга дүүштүр ажыглаар.

(Төнчүзү 2-ги арында).

В. ЧЕРНОМЫРДИН АКШ-ТА ЧЕДЕ БЕРГЕН

Россияның Чазааның Даргазы Виктор Черномырдин Вашингтонда чеде берген. Ол ажыл-агый аайы-биле үш хонук ында барган.

Премьер-министрни болгаш соң кадайын АКШ-тың оралакчы-президентизи Альберт Гор кадайы-биле, албан ёзузунуң өске-даа удуртукчулары уткаан. РФ-тиң Премьериниң Каттышкан Штаттарже албан ёзузунуң чоруунуң кол сорулгазы — экономиктиг болгаш технологтуг кады ажылдажылга талазы-биле россия-америк комиссияның алды дугаар хуралын эрттирери.

Комиссияның ол хуралы Вашингтонда дүүн ажыттынган. 1993 чылдың апрельде АКШ-тың болгаш РФ-тиң Президентилериниң ужуражылгазының түңнели-биле хүлээп алдынган Ванкувер декларациязынга дүүштүр ол комиссия тургустунган. Ооң тургустунганының эгезинден эгелээш, РФ-тиң Чазааның Даргазы Виктор Черномырдин болгаш АКШ-тың оралакчы-президентизи Альберт Гор ону удуртуп келгеннер.

Барыын-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының соңгулдаларын эрттирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың «Чер-чер чагыргаларының даргаларының соңгулдаларының дугайында» Хоойлузунуң 9 чүүлүн удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. Барыын-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының соңгулдаларын 1996 чылдың март 10-да эрттирер.
2. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Барыын-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының соңгулдаларының белеткелин болгаш чорудуун хандырар.

**Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.**

1996 чылдың январь 10. № 478, Кызыл хоорай.

ЧЭТ-терде байдалдарга хамаарыштыр

БҮГҮ ХЕМЧЕГЛЕРНИ АП ТУРАР

Кызыл хоорайның болгаш Ак-Довурактың ЧЭТ-терде берге байдалдарның тургустунуп келгени-биле холбаштыр уруглар албан черлерин, чуртталга бажыңнарын чылыг-биле хандырар талазы-биле ажылдар чоруттунуп турар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен субботада Москвадан ээп келгеш, дораан-на Кызылдың ЧЭТ-ке барып, ында байдал-биле таныышкан. А байдал ында дүвүреңчиг — бир котелду таарыштыр салып, ажылдадып алырга-ла, бирээзи сандан үнүп турар. Кызылдың ЧЭТ-те байдалды экижидер, ында чоруттунуп турар ажылдарны шапкынчыдар талазы-биле чугааны аңаа ында ажылдап турар специалистер-биле болгаш ЧЭТ-тиң удуртукчулары-биле кылган.

Дараазында хүн ТР-ниң Президентизи Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-ке барып чораан. Чазак Баштыңының оралакчызы, сайыт Н. Б. Дьяков, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онзагай байдалдар талазы-биле штавының начальниги А. Быков болгаш оон-даа өскелер база аңаа чораан. Президент ЧЭТ-ке болгаш социал-культура объектилеринге барган.

Ак-Довурактың ЧЭТ-те байдал дыка берге. Бо чылдың январь 23-тен эгелеп ында 1, 4 болгаш 5 дугаар котелдар ажылдап турарлар. Ол котелдарның күжү дыка эвээш болганындан, хоорайже оларның берип турар чылыы четпес. Ынчангаш хоорайның дыка хөй чуртталга бажыңнарының, уруглар, эмнелге албан черлериниң бажыңнарында берге байдалдарның тургустунуп турары ол. А хоорайны ол бүгү байдалдардан камгалап алырының аргазы чүгле 6 болгаш 8 дугаар котелдарда. Олар долу күш-биле ажылдай бээр болза, байдал чүгээртеп болурунуң аргазы бар хире.

8 дугаарлыг котелду ында шенеп ажылдадыр деп турар. Ында база-ла бергелер тургустунуп турары билдинген. Ол бүгү ажылдарны саадал чокка чорудары-биле 11 кижиден тургустунган штаб ында доктаамал ажылдап, бар-ла аргаларны бүрүну-биле ажыглап турарлар. Ында сайыт В. А. Монгуш-даа, оралакчы сайыт Н. О. Данзы-даа олар-биле кады ажылды удуртуп, улуг дузаны чедирип турарлар.

Эрткен пятницада РФ-тиң Онза байдалдар талазы-биле яамызының аар чүък сөөртүр ИЛ-76 самоледу Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-че чорудары-биле котелдарны эккелгенин дыңнаткан болгай бис. Ол ийи котелду дораан-на Ак-Довуракче чүдүрүп чоруткан. Ам оларның бирээзин кожууннуң төп эмнелгезинде тургузуп турар дээрзин редакцияга дыңнаткан. Ол ышкаш Ак-Довурак ЧЭТ-тиң бодунда безин соок болуп турарын барымдаалааш, база бир эккелгени котелду ЧЭТ-тиң бодунга салырын көрген. Оон башка чылыг сугну дамчыдар байдал ында бергедеп турары ол.

Ак-Довурак хоорайның бодунда берге байдалдар тургустунуп турарын дыңнаткан бис. Ам ында бар 2769 квартираларның 967-зиниң суун төккен, ажыы-биле чугаалаарга, ында үрелиишкиннерниң уржуу ол. Ол ышкаш 60 аал иштичурттаар 15 бажыңнарның, 105 аал иштичурттаар бажыңның, 3 школаның, ниити аарыглар эмнээр корпустуң, поликлиниканың, уруглар эмнелгезиниң болгаш өске-даа объектилерде байдал бергедеп, үрелиишкиннер болгулаан.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ТЭЦ-тиң специалистери-биле, комбинаттың, хоорайның удуртукчулары-биле ужуражып, тургустунуп келген бо берге байдалдардан уштунарының бүгү хемчеглерин алырын оларга даасан болгаш акша-төгерик болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле болдунар-ла дузаны көргүзер дээрзин аңаа чугаалаан. Ак-довуракчыларның боттарындан хамааржыр ажылдар база эвээш эвес дээрзи билдингир. Ылаңгыя доңуп болур подвалдарда батареяларны чылыглаарының хемчеглерин дарый алыры чугула.

Ак-довуракчыларга дуза чедирери-биле Шагаан-Арыг хоорайның специалистери боттарының дериг-херекселдери, канналга кылыр аппараттары-биле барып дузалажырлар. Олар аңаа № 3 котелду ажыглалга киирер талазы-биле ажылдарны кылырлар дээрзин биске дыңнаткан. Шупту демнежип тургаш ажылдап, берге байдалдан уштунарының аргаларын тывары чугула.

**Маадыр-оол КАЛЧАН.
«Шынның» корр.**

«Шын» чонга эң чоок

820 ӨГ-БҮЛЕ НЕМЕЙ ЧАГЫТКАН

Тыва Республикада «Шын» чонга эң чоок. Неделяда беш катап үнер чаңгыс солун болур. Ооң бир номериниң өртээ безин өске солуннарга бодаарга, дыка чиик — чүгле 500 рубль.

Солуннуң номчукчуларының көвүдеп турарының бир херечизи болза, ооң чагыдылгазының ай санында немежип турары. Чаңгыс февраль айда 820 кижи «Шынны» чагыдып алган. Ол дээрге бир талазында, солуннуң чоң ортузунда хүндүткелдиин, амыдырал-чуртталганың янзы-бүрү талаларын чырыдып турарының херечизи-дир.

Амыдыралдың бүгү талаларының дугайында чагаалар солунга үзүк-соксаал чок кээп турар. Январьда безин Тываның ырак-чоок черлеринден, Россияның хоорайларындан, чурттакчылыг булуңнарындан 270 чагаа-бижиктер келген.

(Бистиң корр.)

УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

8 чүүл. Уксаажыдылга продукциязының (материалының) саарылгалыг болур аргалары

Уксаажыдылга продукциязы (материалы) чүгле саарылганың киржикчилеринге —уксаалыг малдарны өстүрүп база ажыглап турар хамаатыларга болгаш юридиктиг албан черлеринге хамааржып болур.

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) чүгле көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин боттандырып турар хамаатылар болгаш юридиктиг албан черлери сайгарып болур.

Уксаажыдылга продукциязынга (материалынга) өнчүнүң эргезин казырын азы өскээр-даа шилчидерин бо Хоойлунуң чүүлдеринге дүүштүр тыпсып бээр сертификат (херечилел) барда чөпшээрээр.

9 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларның экономиктиг ажыл-чорудулгазының онзагай чүүлү

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организациялары Россия Федерациязының чаңгыс аай экономиктиг девискээри турда, өнчүнүң хевирлериниң хөй янзылыынга үндезилээш тургустунар болгаш ажылдаар.

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияның ажыл-чорудулгазын Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгаларында көрдүнген таварылгаларда өскертир.

10 чүүл. Уксаалыг мал ажылының хереглелдеринге чер болгаш суг объектилериниң ажыглаары

Уксаалыг малдарны өстүрери болгаш ажыглаары-биле хамаатыларга, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларга база юридиктиг албан черлеринге бергени чер участоктары көдээ ажыл-агый угланыышкынныг черлерге хамааржыр.

Чер участоктарын алыр эргени, чер участоктарын бээриниң чурумун база ажыглаарының чурумун, айыткан участоктарга камгалал зоналарын тургузарын Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

Бо чүүлдүң бирги кезээнде айыткан хамаатылар болгаш юридиктиг албан черлери доктааткан чурум езугаар өске кижиге хамааржыр чер участогун дамчыштыр малды сүрер, сугну чайып, аксып алыр, өске кижиге хамааржыр суг объектизинден сугну ап база малын суггарып алыр, а ол ышкаш Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааттынган өске-даа эргелерни ажыглап болур.

11 чүүл. Уксаажыдылга продукциязын (материалын) даштыкыже үндүр база чурт иштинче эккеп садары

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле тускай төлээлеткен күрүне органының чөпшээрели бар турда, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазында көрдүнген чурум езугаар даштыкыже үндүр база даштыкыдан чурт иштинге эккеп садар.

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) бир эвес киир садып ап турар уксаалыг продукцияның (материалдың) уксаалыг үнезин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының чүүлдүг деп көргени сертификат-биле (херечилел) бадыткаан болза, киир садып алырының чөпшээрелин бээр. Айыткан чөпшээрелди алыры-биле сонуургалдыг кижи Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле тускай төлээлеткен күрүне органынга уксаажыдылга продукциязының (материалының) шынарының дугайында документилерни киирер ужурлуг.

III эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫН ЭРГЕЛЕП БАШКАРАРЫ

12 чүүл. Күрүнениң уксаажыдылга албаны

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүне политиказын болгаш ажыл-чорудулганы уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының көдээ ажыл-агыйны башкарып турар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органының составында баштаап кирип турар тускай төлээлеткен күрүне органы харылзаштырып боттандырар.

13 чүүл. Күрүнениң уксаажыдылга албанының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыннары

Күрүнениң уксаажыдылга албаны бо Хоойлуга дүүштүр:

уксаалыг мал ажылының талазы-биле чаңгыс аай эртем-техниктиг политиканы чорудар;

уксаалыг мал ажылын хөгжүдериниң республика база федералдыг программаларын болгаш чогуур кожууннарның база сумуларның программаларын (2000 чылга чедир үеде Тыва Республиканың мал ажылында селекция-уксаажыдылга ажылының комплекстиг планын езугаар) ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар;

уксаажыдылга продукциязының (материалының) чогуур экспертизазын хандырар;

мал ажылының талазы-биле стандарттарны, нормаларны болгаш дүрүмнерни бадылаар;

уксаалыг малдарны болгаш уксаалыг мал коданнарын уксаалыг малдарның күрүне дептеринге база күрүне даңзызынга тус-тузунда бүрүткээр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырары-биле чөпшээрелдерни бээр;

сертификаттарны (херечилелдерни) бээр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле селекция база биотехнологтуг аргаларны ажыглаарының негелделерин тодарадыр;

онзагай хевирлерин уксаалыг малдар кылдыр ажыглап турар малдарның янзыларының даңзызын тургузар;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларның хевирлерин тодарадыр;

уксаалыг мал ажылын, ооң иштинде селекцияның сорулгаларынга ажыктыг көдээ ажыл-агый малдарының эвээш санныг болгаш эвээжеп төнүп турар уксааларының генефондузун камгалап, хевээр арттырар талазы-биле күрүнеден идиг бээр хемчеглер дугайында саналдарны ажылдап кылыр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республика биле Россия Федерациязының кады ажылдажылгазын таарыштырып харылзаштырар.

14 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүнениң кол инспекторлары

Уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың органының удуртукчузу Тыва Республиканың девискээринде уксаалыг мал ажылының талазы-биле хары угда күрүнениң кол инспектору болуп турар.

Мал ажылының талазы-биле күрүнениң кол инспекторлары боттарының эргелеринге дүүштүр:

уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларга шаптык чокка баар болгаш эргежок чугула медээни олардан халаска алыр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазының хажыдыышкыннарын чайладыр дугайында айтыышкын бижиктерни уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларга бээр база ол айыттынган бижиктерниң күүселдези дээш контрольду боттандырар;

бир эвес уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазының хажыдыышкыннарын тып илереткен болза, уксаажыдылга продукциязын (материалын) сайгарарын ара соксадыр;

селекция болгаш уксаажыдылга продукциязын катап тургузарының талазы-биле чаа технологияларны, херекселдерни, дериглелерни, материалдарны база биотехнологтуг аргаларны ажыглаарынга күрүне хайгааралын боттандырар;

уксаажыдылга продукциязын (материалын) сертификат (херечилел) чокка сайгарарын база өске янзы-биле ажыглаарын болдурбас;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле нормаларны болгаш дүрүмнерни хажыткан таварылгаларда уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырар чөпшээрелди күш чок болдурар азы айыттынган чөпшээрелдерниң күштүг болур чорууун ара соксадыр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турар үеде хамаатыларның, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларның, юридиктиг албан черлериниң аразынга тыптып келир маргылдаалар талазы-биле түңнелдер бээр;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойжудулгазын хажыткан кижилерге административтиг харысалганы онаар.

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүнениң кол инспекторларының ажыл-чорудулгазының чурумун Тыва Республиканың Чазааның бадылааны дүрүм-биле доктаадыр.

15 чүүл. Кожууннарда уксаажыдылга херээниң талазы-биле зоотехник-инспектор

Кожууннарда уксаажыдылга талазы-биле зоотехник-инспекторлар кожуунда уксаалыг мал ажылының күрүне инспекторлары болуп турар болгаш уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүне инспекторларының эргелерин база хүлээлгелерин эдилеп турар.

IV эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫН КҮРҮНЕДЕН БАШКАРАРЫ

16 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы чөпшээрээри

Уксаалыг малдарны өстүрер, уксаажыдылга продукциязын (материалын) бүдүрер болгаш ажыглаар талазы-биле хамаатыларның, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларның база юридиктиг албан черлериниң ажыл-чорудулгазын тускай чөпшээрелге (лицензияга) үндезилеп боттандырар.

Айыттынган лицензияларны күрүнениң уксаажыдылга албанының чогуур органнары бээр.

17 чүүл. Уксаалыг малдарны болгаш уксаалыг мал коданнарын күрүнениң бүрүткээри

Күрүне бүрүткелиниң объектилери уксаалыг малдар болгаш уксаалыг мал коданнары болуп турар.

Уксаалыг малдарны база уксаалыг мал коданнарын уксаалыг малдарның күрүне дептеринге болгаш күрүнениң уксаажыдылга даңзызынга тус-тузунда демдеглел киирер арга-биле күрүне бүрүткээр.

Уксаалыг малдарның күрүне дептеринге база күрүнениң уксаажыдылга даңзызынга уксаалыг малдарның уксаалыг болгаш продуктулуг шынарының дугайында, а ол ышкаш уксаалыг малдарның, уксаалыг мал коданнарының тодаргайлаашкынынга оларның укталып тывылганын база ажыл-агыйжы үнезин ылавылаарынга эргежок чугула өске-даа сан-медээлерни бижип, демдеглеп каар. Айыткан сан-медээлер сонуургалдыг улуска билдингир болур ужурлуг.

Уксаалыг малдарның күрүне дептерин болгаш күрүнениң уксаажыдылга даңзызын күрүнениң уксаажыдылга албанының чогуур органнары долдуруп бижиир.

18 чүүл. Уксаалыг мал продукциязының (материалының) сертификациязы

Уксаажыдылга продукциязы (материалы) уксаалыг мал ажылының талазы-биле доктааттынган стандарттарга, нормаларга болгаш дүрүмнерге дүүштүр ыяап-ла сертификаттыг болур.

Уксаажыдылга продукциязының (материалының) сертификациязын уксаалыг малдарның укталып тывылганын, продуктулуун, оларда генетиктиг аарыг чогун, а ол ышкаш үрезиниң азы эмбрионнарының тывылганының болгаш шынарын тодарадыр база документ езугаар бадыткаар сорулга-биле чорудар. Сертификацияның түңнелдериниң дугайында документ — сертификат (херечилел) —кайы-бир малды уксаалыг деп санаарынга үндезин болуп турар болгаш уксаалыг мал ажылын хөгжүдериниң технологиязын уксаажыдылга продукциязын (материалын) ажыглап турар кижилер сагып турар үеде ону ажыглаарының ажыктыының тодаргай деңнелин магадылап турар.

Уксаажыдылга продукциязының (материалының) сертификациязын күрүнениң уксаажыдылга албанының чогуур органнары мал ажылының контроль-шенелде станцияларының, Тыва Республиканың кол ветеринар инспекторунуң нүүрү-биле ветеринар албанының, ипподромнарның, сүттүң, дуктуң шынарының селекция контролюнуң лабораторияларының база иммуногенетика экспертизазының лабораториязының киржилгези-биле боттандырар.

19 чүүл. Уксаалыг мал ажылын күрүнеден деткип, идиг бээри

Уксаалыг мал ажылын акшаландырарын күрүне деткиир хемчеглерни ап турар, уксаалыг мал ажылын хөгжүдериниң республика болгаш федералдыг программаларынга ону үндезилеп боттандырар.

«Уксаалыг мал ажылының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдурарының чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалдыры болза:

1. «Уксаалыг мал ажылының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ону парлап үндүргениниң хүнүнден эгелээш, күштүг болдуруп киирер.

2. Тыва Республиканың Чазаа үш айлар хуусаала:

— уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүнениң кол инспекторларының болгаш кожууннарның күрүне инспекторларының дугайында Дүрүмнү ажыллап кылыр болгаш бадылаар;

— айыттынган Хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг актыларын киирер, а ол ышкаш Тыва Республиканың яамыларының, күрүне комитеттериниң (каттыжыышкыннарының) болгаш ведомстволарының айыттынган Хоойлуга дүүшпес нормативтиг актыларны эде көөрүн болгаш солуурун хандырар;

— Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының болгаш «Тыва» бүдүрүлге каттыжыышкынының уксаажыдылга ажылының талазы-биле 2000 чылга чедир үеде селекция-уксаажыдылга ажылының комплекстиг планын көөр;

— Тыва Республиканың уксаажыдылга ажылының материал-техниктиг баазазын быжыглаар талазы-биле хемчеглер дугайында саналдарны белеткээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы

К. БИЧЕЛДЕЙ.

1995 чылдың декабрь 20, Кызыл хоорай.
№ 453.

Уксаалыг мал ажылын Тыва Республиканың республика бюджединиң база федералдыг бюджеттиң көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринче угландырган акша-хөреңгизиниң күсели-биле акшаландырар болгаш республика бюджединге аңгы көзенек-биле айтыр, а ол ышкаш бюджеттен дашкаар кирер акша орулганың күсели-биле акшаландырар.

Уксаалыг мал ажылын хөгжүдер база малды тарып боозадыр талазы-биле организацияларга, көдээ ажыл-агый продукциязын кылып бүдүрүп турар бүдүрүлгелерге доктааттынган чурум езугаар магадылалдарны, чиигелделиг чээлилерни, үндүрүг болгаш өске-даа чиигелделерни бээр.

Көдээ ажыл-агый малдарының селекция сорулгаларынга ажыктыг, чурт иштиниң эвээш санныг болгаш чидип бар чыдар уксааларының генефондузун камгалап арттырар талазы-биле хемчеглерни республика база федералдыг бюджеттиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле акшаландырар.

20 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле эртем шинчилелдери

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле эртем шинчилелдерин Тыва Республиканың база Россия Федерациязының көдээ ажыл-агый угланыышкынныг эртем-шинчилел организациялары боттандырар.

Күрүнениң уксаажыдылга албанының чогуур органнары-биле кады айыткан организациялар:

уксаалыг мал ажылының талазы-биле күрүнениң эртем-техниктиг программаларын;

уксаалыг малдарны катап өстүрүп көвүдедириниң чорудуун сайзырангайжыдарының методтарын болгаш аргаларын;

уксаажыдылга продукциязын (материалын) үнелээринге база генетиктиг контролюнга методикаларны болгаш техниктиг херекселдерни;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле информастыг хандырылганың системазын ажыллап кылырын боттандырар.

V эге. УКСААЖЫДЫЛГА ПРОДУКЦИЯЗЫН (МАТЕРИАЛЫН) ХҮЛЭЭП КӨӨРҮ БОЛГАШ ОНУ ШИНЧИЛЕП ШИЛИИРИ

21 чүүл. Уксааны катап өстүрер сорулга-биле уксаалыг малды ажыглаарының негелделери

Уксааны катап тургузарынга уксаалыг малды ажыглаар сорулга-биле, бир эвес:

уксаалыг малды имнеп демдектээн азы ол малды тодаргайлаан кандыг-бир арга-биле демдектеп айыткан;

уксаалыг малды бүрүткээн болгаш (азы) ында сертификат (херечилел) бар таварылгаларда ажыглаар.

22 чүүл. Уксаалыг малдарны өстүрүп көвүдедир сорулга-биле оларның үрезин ажыглаарының негелделери

Уксаалыг малдарны сайгарары-биле алган үрезин, оларны өстүрүп көвүдедир сорулга-биле, бир эвес:

көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организацияларга ону алган;

ону доктааткан чурум езугаар бүрүткээн уксаалыг малдардан алган;

ыяк ылавылаар сорулга-биле ону тода айыткан;

ында сертификат (херечилел) бар таварылгаларда ажыглаар.

Уксаалыг малдарның үрезин чүгле көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организациялар сайгарар азы өске улуска дамчыдып берип болур.

23 чүүл. Уксаалыг малдарның эмбрионнарын ажыглаарының негелделери

Уксаалыг малдарның эмбрионнарын уксаалыг малдарны өстүрүп көвүдедир сорулга-биле, бир эвес:

эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организациялардан оларны алган;

оларны доктааткан чурум езугаар бүрүткээн уксаалыг малдардан алган;

дөмейлештирер сорулга-биле олар ыяк демдеглеттинген (эмбрион малдың иштинге чораан таварылгада ону ыяап-ла демдектээн болур ужурлуг);

оларда сертификаттар (херечилелдер) бар таварылгаларда ажыглаар.

Уксаалыг малдарның эмбрионнарын чүгле эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организациялар сайгарып азы өске улуска дамчыдып берип болур.

24 чүүл. Уксаажыдылга продукциязын (материалын) шинчилеп шилиири

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) шинчилеп шилиир чурумун болгаш негелделерин уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының тускай төлээлеткен күрүне органы доктаадыр.

Уксаажыдылга продукциязын (материалын) айыткан продукциялыг (материалдыг) бүгү-ле организацияларга чылдың-на хынап шилиир.

25 чүүл. Уксаалыг бүдүрүкчү малдарны шилиири

Уксааны катап өстүрүп көвүдедири-биле шилип алган уксаалыг бүдүрүкчү малдарны үре-төл бээриниң болгаш (азы) хуузунда продуктулуунуң шынарының талазы-биле хынаар болгаш шилип алыр.

Уксаалыг бүдүрүкчү малдарның хыналдазын, малдарның продуктулуунуң доктааткан деңнелин кайда-ла чедип алган болдур, уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларга чорудар.

Уксаалыг бүдүрүкчү малдарны күрүнениң уксаажыдылга албанының специалистери үнелеп шилиир.

26 чүүл. Шинчилел-шилилге дугайында сан-медээлерниң билдингир болуру

Күрүнениң уксаажыдылга албаны малды хынап шилииринин дугайында сан-медээлерни түңнеп көөр болгаш бедик үнелиг уксаалыг малдарны чогумчалыг ажыглаарын деткип дузалаар сорулга-биле ооң түңнелдериниң дугайында сонуургалдыг кижилерге дыңнадыр.

VI эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫ ОРГАНИЗАСТААРЫ

27 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы организастаарының кол-кол принциптери

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулга:

мал ажылының үре-түңнелдерин болгаш конкуренция (чижир) аргазын бедидериниң;

уксаалыг малдарны арыг уксаа-биле өстүрүп көвүдедиринге уксааны камгалап арттырарын хандырарының;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле сан-медээлерниң чогуур санажылгазын хандырарының;

уксаалыг мал ажылының талазы-биле медээни дүрген түңней каaптар болгаш уксаалыг малды өстүрүп база ажыглап турар хамаатыларга, юридиктиг албан черлеринге дамчыдып бээриниң принциптеринге үндезилеттинер.

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажылдарны тускай дерилге бар турда, чогуур мергежилдиг ажылдакчылар кылып күүседир.

28 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организациялар

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы уксаалыг мал ажылының талазы-биле организациялар, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйлар боттандырар.

Юридиктиг албан черлерин тургуспайн ажыл-чорудулганы боттандырып турар хамаатыларга, арат (тараачын), фермер ажыл-агыйларга бо болгаш федералдыг чогуур хоойлунуң чүүлдерин тус-тузунда ажыглаар.

29 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларның хевирлери

Ажыл-чорудулгазының угланыышкынындан хамаарыштыр уксаалыг мал ажылының талазы-биле организациялар дараазында:

уксаажыдылга заводу;

уксаажыдылга репродукторлары;

көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организация;

эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организация;

уксаажыдылга ажылының талазы-биле организация, малдарның демдеглелиниң, контролюнуң, продуктулуунуң деңнелиниң база продукциязының шынарының үнелелиниң талазы-биле организациялар (мал ажылының контроль-шенелде станциязы, ипподром, сүттүң, дуктуң шынарының селекция контролюнуң лабораториязы, иммуногенетика экспертизазының лабораториязы, информация хандырылгазының төвү) болгаш уксаалыг мал ажылының талазы-биле өске-даа организациялар хевирлиг боор болур.

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле организацияларның тургузукчу документилеринге ол организацияның организас-эрге-хоойлу байдалын, хевирин, а ол ышкаш ажыл-чорудулгазының көргүзүүн болгаш сорулгазын айыткан турар.

30 чүүл. Уксаажыдылга заводу

Уксаажыдылга заводу — кайы-бир уксааның бедик продуктулуг уксаалыг малдарының коданы бар болгаш уксаалыг малдарны арыг уксаа-биле азырап өстүреринге ажыглап турар, уксаалыг мал ажылының талазы-биле организация болур (уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа биле Россия Федерациязының тускай төлээлеткен күрүне органы-биле чөпшээрешкенин езугаар уксаалыг малдарны хайнакташтырар).

Уксаажыдылга заводу болза, колдуунда-ла уксаалыг малдарның уксаазын экижидип, чаартырынга ажыглап, өстүрүп турар.

31 чүүл. Уксаа репродуктору

Уксаа репродуктору —көдээ ажыл-агыйның бараан бүдүрүкчүлериниң хереглелдерин хандырар сорулга-биле уксаалыг малдарны азырап, өстүрүп турар уксаалыг мал ажылының талазы-биле организация болур.

32 чүүл. Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организация

Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организация уксаалыг малдарны — үре алыры-биле ажыглап турар бүдүрүкчүлерни азырап тудуп турар. Айыткан организация технологтуг бүгү-ле болуушкуннарны бүрүткеп демдеглевишаан, көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадырынга үрени алыр, белеткээр, шынарын хынаар, кадагалап шыгжаар болгаш чорудуп бээр талазы-биле ажылды чорудар.

Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организацияны уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазаа биле Россия Федерациязының тускай төлээлеткен күрүне органы-биле чөпшээрешкенин езугаар тургузар.

Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организацияның удуртукчузу чүгле дээди эртемниг зоотехник азы мал эмчизи дээди эртемниг специалист болур.

33 чүүл. Эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организация

Эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организация бүгү-ле технологтуг чорудулганы бүрүткеп демдеглээш, уксаалыг малдарның эмбрионнарын алыр, белеткээр, контрольдаар, уксаалыг малдарның эмбрионнарын көдээ ажыл-агыйның өске-даа бараан бүдүрүкчүлеринге чедирип, дамчыдып бээр талазы-биле ажылды чорудар.

Эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организацияны уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының тускай төлээлеткен күрүне органы-биле чөпшээрешкенин езугаар тургузар.

Эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организацияның удуртукчузу чүгле дээди эртемниг зоотехник азы мал эмчизи дээди эртемниг специалист болур.

VII эге. КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ МАЛДАРЫН ТАРЫП БООЗАДЫРЫ БОЛГАШ ЭМБРИОННАРЫН МАЛДАН АЛГАШ, ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРГЕ ЧЕДИРЕРИ

34 чүүл. Көдээ ажыл-агый малдарын өстүрүп көвүдедиринге уксаалыг малдарның — бүдүрүкчүлерниң үрезин база эмбрионнарын ажыглаары

Уксаалыг малдарның — бүдүрүкчүлерниң үрезин база көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадыр талазы-биле организацияларга алган эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирер организацияларга алган эмбрионнарны көдээ ажыл-агый малдарын өстүрүп көвүдедиринге ажыглап турар.

Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадырын база (азы) эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирерин уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының тускай төлээлеткен күрүне органының доктааткан чурумун езугаар айыткан ажылдарны кылыры-биле чөпшээрелдиг специалист күүседир.

35 чүүл. Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадырынга база эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилерге чедирери-биле чагыг киирериниң болгаш чөпшээрелдер бээриниң чуруму

Көдээ ажыл-агый малдарын тарып боозадырынга база эмбрионнарны малдан алгаш, хереглекчилеринге чедирери-биле чагыг киирериниң база чөпшээрелдер бээриниң чурумун Тыва Республиканың Чазааның база Россия Федерациязының уксаалыг мал ажылын эргелеп башкарар талазы-биле тускай төлээлеткен күрүне органы доктаадыр.

VIII эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫ БОТТАНДЫРЫП ТУРДА, МАРГЫЛДААЛАРНЫ ШИИТПИРЛЭЭРИ БОЛГАШ ХАРЫЫСАЛГА

36 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турда, маргылдааларны шиитпирлээри

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырып турда, хамаатыларның, юридиктиг албан черлериниң аразынга үнүп келир маргылдааларны Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум езугаар шиитпирлээр.

37 чүүл. Уксаалыг малдарның чурт иштиниң болгаш даштыкы генефондузун ажыглап турда, маргылдааларны шиитпирлээри

Уксаалыг малдарның чурт иштиниң болгаш даштыкы генефондузун ажыглап турда, уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың девискээринде турар организациялар-биле база уксаалыг мал ажылының талазы-биле даштыкы күрүнелерниң девискээринде турар организацияларның аразынга үнүп келир маргылдааларны, бир эвес ону Россия Федерациязының делегей керээлери-биле көрбээн болза, Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр шиитпирлээр.

38. чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканы дээш харысалга

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканда, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр административтиг азы өске-даа харысалганы онаар.

Мал ажылынга уксаажыдылга херээниң дугайында Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазын хажытканынга буруулуг улус бо база федералдыг хоойлу-биле болгаш Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазының өске-даа актыларынга дүүштүр сагылга-чурум, административтиг, кеземче база өске-даа харысалганы онаар.

Торгаал база өске-даа хемчег онаары буруулуг кижилерни Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазында доктааткан чурум-биле каражаны дедир эгидип төлээр хүлээлгеден оларны хоставас.

IX эге. УКСААЛЫГ МАЛ АЖЫЛЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАЗЫ

39 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың делегей чергелиг кады ажылдажылгазы

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республика делегей чергелиг кады ажылдажылганы хөгжүдеринге дуза чедирер.

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле Тыва Республиканың делегей чергелиг кады ажылдажылгазын Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга база Россия Федерациязының делегей керээлеринге дүүштүр боттандырар.

Тыва Республиканың девискээринге даштыкы хамаатылар болгаш юридиктиг даштыкы албан черлери уксаалыг мал ажылының талазы-биле ажыл-чорудулгазын Россия Федерациязының хамаатыларынга болгаш юридиктиг албан черлеринге чогуур даштыкы күрүнелер кандыг чурумну айтып бергенил, база-ла ындыг янзы-биле боттандырар.

40 чүүл. Уксаалыг мал ажылының талазы-биле даштыкының киржилгези-биле кады ажылдаар эрге

Уксаалыг мал ажылының талазы-биле даштыкының киржилгези-биле төлевилелдерни боттандырары-биле киржип турар Тыва Республиканың хамаатылары база (азы) юридиктиг албан черлери Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр даштыкы хамаатылар-биле база даштыкы юридиктиг албан черлери-биле керээлерни чарып алыр.

Тыва Республиканың
Президентизи

Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай.
№ 452.

Тускай сорулгалыг отряд, ооң дайынчы оруу

«ЧУРТТАЛГАМ ӨРГҮҮР АПАРЗЫМЗА...»

Чечня. Бо сөстерни дыңнаваан кижи бүгү делегейде ховар дизе, хөөредиг болбас. Чечен черге дайып-чааның халаптыг өрту өөскүп үнгенден бээр бир чыл ажып турар. Төрээн чер, чурт — кандыг-даа кижи бүрүзүнүң сеткилиниң ханызында чүрек-биле тудуш кадагалаттынып, шыгжаттынып чоруур эң-не үнелиг эртинелерниң бирээзи. Ол дээрге бистиң чуртталгавыстың, чүлдү-чүрээвистиң хей-аъд киирикчизи, орук айтыр сылдызывыс. «Төрээн черивисче чанар орук бары эки-дир» деп ырлажып турарывыста ужур-ла бар. Хинивис тудуш не-черивиске ынакшылывыс дөмей-ле кызыгаар чок артар.

«Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап караа-биле көргени дээре» дээр ышкажыгай. Дудаевтиң дайынчылары шаап халдап турда, бодунуң чаңгыс полкчу эштерин моңгу-боонуң адаандан чарып ап, сыгыйнып эрткен октар аразынга чоруп, амы-тынын артынга каггаш, албан-хүлээлгезин Чечен Республиканың девискээринге эрттиргеш келген, дайын-чааның дарызыг чыдын чыттап, бо-ла бүгүнү херек кырында көрүп чораан эрес-дидим удуртукчунуң чугаазын дыңнаарынче номчукчуларны чаладывыс.

Редакцияның бөгүнгү аалчызы ТР-ниң ИХЯ-ның ажылдакчызы, подполковник Валерий Ооржакович Тарыма. Оон-биле чугааны силерниң кичээнгейиңерге бараалгаттывыс:

— «Шын» солун редакциязынга келгеш, Тывада милицияның тускай сорулгалыг отрядының дугайында делгеренгей тайылбыр бээринге чөпшээрежип, күзелиңер илереткениңер дээш база ийи дакпыр Чаа чылдарывыс-биле силерге байыр чедирип тур бис. Валерий Ооржакович, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызында организастап тургускан тускай бөлүктүң командири, белен эвес ажыл-иштиң төлээзи-дир силер. Ажылыңар-биле таныштырып көрүңерем.

—Бистиң республикага милицияның тускай сорулгалыг отрядын үш чыл бурунгаар организастап тургускан. Мээң удуртуп турарым МТСО Тыва Республиканың Иштики херектер яамызында бактаап турар хөй-хөй, янзы-бүрү угланыышкыннарлыг ажыл-чорудулгалыг бөлүктерниң эң-не аныяа. Отрядтың дайынчыларын бүгү талалыг шилип, хынап тургаш, тускай комиссияның шиитпирин ёзугаар албан эрттирери-биле хүлээп алыр бис. МТСО-нуң одуруунче кирип ажылдаарда, шериг талазы-биле белеткел эртерин чурумчуткан бис.

Дорту-биле чугаалаарга, тускай сорулга күүседир шериг хүлээлгелиг, улуг, мөгешыырак мага-боттуг, быжыг туруштуг, сагылга-чурумнуг, спорттуң кандыг-бир хевиринге (каратэ, самбо-даа дижик) спорт мастери азы бирги разрядтыг аныяк оолдарны хүлээп алыры дорт көрдүнген. Бистиң отрядывыска кирер кижилер—чүгле контракт-керээ ёзугаар ажылдаар хүлээлгелиг. МТСО-нуң ажыл-чорудулгазын РФ-тиң Иштики херектер яамызының удуртулгазы уштап баштаар болгаш чагырар кылып каан боор чүве чорду.

РФ-тиң иштики херектер сайыды Анатолий Николаевич Куликов № 350 Дужаалга бодунуң холунуң үжүүн салып каар, оон соонда милицияның тускай сорулгалыг отрядының чиңгине дайынчызы албан-хүлээлгезин чаа келген ажылдакчы күүседип кириптер бо-ла. Чонумнуң, чуртумнуң алдар-ады дээш «чурттаалгам херек апарза, бээр мен» деп даңгыраанны бергеш, холуң үжүүн салып каар сен. Оон артканын тайылбырлаан херээ чок. Шериг кижиге командирниң дужаалы дээрге дужаал болгай. Ыяап ла күүседир апаар сен.

— Силерниң удуртуп турарыңар милицияның тускай сорулгалыг отряды Чечен Республика девискээринге албан-хүлээлгезин эрттирип турганының дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— МТСО-нуң дайынчылары боттарының-на кара туразы-биле Чечняже чорбайн турар. Чамдык ада-иелер, дөргүл-төрелдер оларның оолдарын ТР-ниң Иштики херектер яамызы албадап чорудуп турар деп шын эвес билип ап турарын маңаа сагындырып, чугаалап каайн. «Солдат каяа-даа солдат» дээр ышкажыгай. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга тускай дужаал чедип кээр боор чүве. Чечняже чорудар оолдарның чүгле ниити саны, дайынчыларны аъткарар хүнүн, айын, чылын салгаш, РФ-тиң Иштики херектер яамызының сайыды холунуң үжүү-биле бадыткап каан болур бо-ла. Бистиң оолдарга чурттуң кайы чүгүнче дужаал кээр болдур, олче чоруп орар мындыг бис. «Хүлээнгени — күштүг» дээр ышкажыгай.

— Дайынчы оруунар дугайында номчукчуларывыска сонуургалып көрүңерем, Валерий Ооржакович.

— Чечен Республикага май, сентябрь айларда ийи катап барып, шериг даалгаларны күүсеткеш, чанып келдивис. Бир дугаар четкеш, коллдуунда-ла суурларга корум-чурум тудуп турдувус. Ынчан Грозный хоорайның кыдыынга, оон мурнуу талазындан чечен боевиктерниң халдаашкынын болдурбас даалга алгаш, ында нефть заводунуң девискээрин камгалап, кадагалап, бирги дайынчы даалгавысты чедиишкинниг күүседип, дүн-хүн дивейн, уйгу-чылын чокка хайгаарал кылдывыс. Баштайгы удаа чоруп тургаш, бир эживисти чидирдивис, бирээвис ынчан балыглатты.

Бистиң отрядывыстың турган чериниң мурнуку талазынга, 2 километр хире ырак черге чечен суур турду. Оон чурттакчылары-биле чоорту таныжып, аажок найыралдыг апарган бис. Оларның чугаазы-биле алырга, бистиң мурнувуста анаа турган МТСО-нуң дайынчылары чонну дора көрүп турган болдулар. Бис даалгавыстан, хүлээлгевистен өске чүнү-даа кылбаан бис. Чанып чоруур деп турувуста, ук суурнуң чагырга даргазы отрядты хүндүлел бижик-биле шаңнаан.

— Ийи дугаар чоруткаш, силерниң удуртуп турар отрядыңар каяа ажылдааш келген ирги?

— Бо удаада база 50 кижи составтыг команда чордувус. Дөгеревисти №№ 245, 276, 324 полктарже тарай октагылапкан. Чадаг шериг кезээниң мурнуку шугумунга турдувус. Мээң турган полугумнуң шериг машиналары дайзынның черде салган миналарынга таварышкаш частып, дудаевчилер арга аргыг арзындан боолай бээрге, удур от ажыдып, боолап-даа турдувус. Шериг хайгыылы тылче кире бээрге, боевиктер халдап эгелээрге, оларны үзе кирип, камгалап алган черивис база бар. Ынчан Грозный хоорайның чөөн талазынга албан-хүлээлгевис күүсеткен бис. Езулуг дайынны караавыс-биле көрдүвүс. Сагыш-сеткилге дыка-ла аар-берге боор чорду. Ам канчаар боор, шериг хүлээлгем-дир. Херек болза, «чурттаалгам өргүүр апарзымза» дээп даңгыраавысты тудуп, дайынчы даалга күүседип, душкүүрлүг точкаларже база катап аъттаныптарынга кезээде белен мен.

Тыва МТСО Чечняже февраль, май айларда чоруур.

— Амы-хууда намдарыңарны номчукчуларга сонуургадып көрүңерем, Валерий Ооржакович.

— Красноярскиниң орук-тудуг институдун доосkaш, Кызыл хоорайга ажылдап, оон кол кудумчуларының оруктарының төлевилелдерин чогаадып тургускаш, кылышкан мен. 1991 чылда Омскиде милицияның дээди школазын доосканым соолүнде, КАИ-ге ажылдап турумда, ТР-ниң ИХЯ-же чалап аппарган. Анаа баргаш, эдип-чазаар күш-ажыл колонияларынга үймээн болур болза, ону базарынга, удур туржурунга ажыглаар тускай сорулгалыг отрядты бир-ле дугаар бодум организастап тургустум. ТР-ниң ИХЯ-ның чанынга милицияның тускай сорулгалыг отрядын база организастап, ооң командири болуп, бо хүннерде ажылым уламчылап чор мен. 2 уруглуг мен. Өөмнүң ээзи Л. Тарыма ТР-ниң Даштыкы экономиктиг харылзаалар яамызында ниити килдис эргелекчизи боол, албан хаап турар.

Бистиң редакциявыска болуңар чедип келгеш, ажыл-албаныңар талазы-биле делгеренгей интервью бергениңер дээш четтирдивис. Бүгү-ле чүүлдерге экини күзедивис, Валерий Ооржакович.

Танов ЧИГДЕН чугаалашкан.

Иштики херектер килдистеринде

БАРААН БОЛГАН

Бай-Тайга кожууннуң иштики херектер килдизиниң хоочуну Николай Донааевич Мукулайны кожууннуң чонунда танывас, билбес кижи чок. Бо удаада номчукчуларга бо хоочунуң дугайында бодумнуң билир шаам-биле, кысказы-биле ооң ажыл-ижин таныштырып көрейн.

Николай Донааевичиниң күш-ажыл дептерин көөр болзувусса, 35 чыл иштинде иштики херектер шугумунга ажылдап чорааның бижээн, оон өскээр кандыг-даа ажылга ажылдап көрбээн. Николай Донааевичиниң аажы-чаңы оожум, топтуг болгаш бодунуң дугайында хөй-ле чүве чугаалаксавас кижи. Мынча чылдарның иштинде иштики херектер шугумунга сеткилинден бердинип, бараан болуп келгени — чонунуң деткимчезин, үнелелин чедип алганы болуп турар. Ол хып дээн аныяк чылдарында шериг албаның чедиишкинниг эрттирген соонда, совет милицияның түр хуусаалыг курстарынга өөренип чораан. Ол-ла хевээр ол мергежилинге бараан болуп артып калганы ол. Төрээн Бай-Тайга кожуунунуң иштики херектер килдизинге истекчилеп, байысаакчылап, килдистер эргелекчилеп, адак соонда иштики херектер килдизиниң начальнигинге чедир чоорту депшээн.

Көдээ суурларга шагдаа ажылдакчызының дыш чок ажылын караа-биле көрүп, ооң чымыжын бүгү назынында эдилеп келген, ол талазы-биле бажы каткан, корбээни чок Николай Донааевичиниң таваржып чораан ужуралдарын дыңнаарга, солундаа, хөглүг-даа, чамдыктары муңгаранчыг-даа.

Мал-маганың чидирген, өнчү-хөреңгизин оорлаткан хамаатылар ыы-сыызын төп, хомудап келири кайы хөй. Кижилерниң диләэнге ол кичээнгейлиг, дыңнангыр болуп, чидирген когаралдарын дилеп, тып бээринге үлүг-хуузун киирип келген. Чеже-даа кижи аңаа өөрүшкүзүн илереткенин ооң чугаазындан билип олурдум. Оорлар, үптекчилер-биле барык бүгү назын иштинде оларга удур демисежип, ажылдап келгени — ооң ол ажылынга бердингенин, туруштуун чону чугаалажып турары таварылга эвес. Шак ындыг чоруу-биле ол чаңгыс чер-чурттугларының бедик бүзүрелин чаалап алган.

Амыдыралдан көрүп чор бис, чамдык шагдаалар кандыг ийик, көскенир-хөректенир, харын-даа хол-даа чеде бээр ышкажыгай. А Николай Донааевич кажан-даа кижилерже үнүн улгаттырып көрбээн, ажынып-хорадап чорааның-даа чону билбес, туттунуп билир, шыдамыккай, быжыг туруштуг. Ол хөй чугаага хөңнү чок, шиитпирлиг кижи болурга, ооң дугайында чылыг сөстерни Бай-Тайга кожууннуң иштики херектер килдизиниң амгы ажылдакчылары сеткилинден чугаалап турарлар. Боттарының хоочун өңнүүн, дагдыныкчызын олар үнелеп, ооң чылыг сөзүн уттупайн чоруурлар.

Николай Донааевич 35 чылдарның иштинде бөдүүн истекчиден, майорга чедир уйгу-чыдын чок улуг оруктарны эртип, төрээн чонунуң амыр-дыжын, эрге-ажыын камгалап келген, дайынчы принциппалдыг туружун салбайн ажылдап келгенинге чону аңаа чоргаарланыр. Бо чайын тыва милицияның 70 чылының байырлалынга аалчы болуп чалаттырып, тускай шаңналды алганын сагыш-сеткилинден өөрүп, чугаалап олурду. Ол «Милицияның тергиини» деп хөрек демдээниң эдилекчизи, оон аңгы 9 күш-ажылчы медальдар ооң хөрээн каастап чоруур. Мөгаг чок ажылын үнелээн херечилери ол.

Николай Донааевич өөнүң ишти Хажытмаа Буяндыевна-биле 4 ажы-төлдү өстүрүп кижизиткеннер. Кандыг-даа кижиниң амыдыралында дең-дески чүве турар эвес, оларның улуг оглу Николай хып дээн 20 харлыг назынында озал-ондакка таварышкаш, амы-тынындан чарылган. Уруу Маргарита Николаевна Ондар Красноярскиниң эмчи институдун дооскаш, Ак-Довурак хоорайга ниити аарыглар эмчизи болуп он чыл дургузунда ажылдааш, амгы үеде Мөңгүн-Тайга кожуунда кол эмчи болуп ажылдап чоруур, күдээзи Виктор Ондар инженер эртемниг. Оглу Михаил тудуг талазы-биле тускай ортумак эртемниг, Тээли суурда чурттап, ажылдап чоруур, кени Эремаа садыгжы мергежилдиг. Хеймер оглу Матвей чолаачы мергежилдиг, Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур.

Николай Донааевичиниң өөнүң ишти Хажытмаа Буяндыевна хөй чылдарда башкылап чорааш, партия райкомунга килдис эргелекчилеп, ажаалга кассазынга эргелекчилеп ажылдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада олуруп турар. Аажок ажык, хөглүг болгаш хүндүлээчел аажы-чаңныг ава кижи-ле болгай.

Хажытмаа, Николай Мукулайлар 15 бичии чаштарның эргелиг кырган-авазы, кырган-ачазы болуп, оларны чаптап, азыражып чоруурлар. Чайгы үелерде уругларының уруглары кырган ада-иезинге чайлаарлар. Хажытмаа Буяндыевна оларын ашкарып-чемгерип, хүн-даа эрткенин билбес, ажаанзырап чоруур чаңныг кижи. Николай Донааевич хүндүлүг дыштанылгаже үнгедаа, 1991 чылдан эгелеп республиканың болчукчулар коллегиязының кежигүнү болуп, Бай-Тайга кожууннуң улус судунуң юридиктиг консультациязында эргелекчилеп ажылдап чоруур болгаш кожууннуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы деп хөй-ниити даалгалыг.

Чимис АДЫГ-ООЛ,
Сергей Пюрбю аттыг шаңналдың эдилекчизи.
Бай-Тайга кожууну.

КИЖИ БОЛУП КӨР, КИЖИ!

Кижи чырык чер кырынга төрүттүнүп, ак-көк дээрни, аяс хүннү бир дугаар көрүп угаап келгенде, мага-боду чараш, мөзүлүг болур. Мөзүлүг дээним анаа эвес, чүге дээрге бичии кижиде кандыг-даа кара сеткил чок болгай. А оон соонда ол кандыг кижи болуру чурттап турар черинден, долгандыр турар чоок кижилеринден болгаш бодундан кончуг хамааржыр. Чуртталгада шупту чүве чараш, белен болбас. Ону кижи боду шимеп, уламчылаар болгаш удаа-дараа оон шылгалдаларын ажып эртип, мергежир. Чамдыктарывыс ол бергелерни ажып эртип шыдавайн, өскээр будалып, мунчулуп, ол-ла хевээр оңгарылбайн баар таварылгалар кайы хөй. Сөөлгү үеде маңаа кончуг улуг салдарны арага деп ажыг суг чедирип турар.

Амгы үеде алкоголизм болгаш наркомания (кара чашпан) — кол социал аарыглар. Чамдык кижилер, оларның иштинден назы четпээн бичии уругларывыс баштайгы үеде арагадан «чиик» хөглээшкин дилеп чорааш, боттары безин бойдустуң кижиге чаяап бергени чараш, чалыы назынының эрте бергенин эскербейн барып, эвээш эвес таварылгаларда харын-даа ажыг ол-ла сугнуң хайы-биле амы-тынындан чарлып турары дыка хомуданчыг.

Бо берге үеде алкоголизмден болгаш наркоманиядан аараан кижилерниң саны улам көвүдеп, хөй өг-бүлелерни дүвүредип турар. Ынчангаш бөгүнгү бистиң аалчывыс, баштайгы тыва нарколог эмчилерниң бирээзи, наркология диспансериниң кол эмчизи Тамара Васильевна Ширижик. Ам эмчиге сөс:

— Арагадан аараан кижилерни 1978 чылда эмнеп эгелээн. Аарыг кижилерни эмневишаан, Элегес-Аксында туүйбу заводунга ажылдадып турду. Ынчан наркология талазы-биле айтырыг чүгле Тывага эвес, бүгү Россияга безин нептереңгей турганындан, ук эмнелге ажыттынган. Оон бээр-ле аарыг кижилерге эмнээшкин ажылдары чоруттунуп эгелээн.

Республикада сөөлгү үеде шынары багай арага-дары ишкеш, өлүп хорап турарлар эвээш эвес-ле болгай. Ону амыдырал бадыткап-даа турар. Чылдагааны чүдел? Бирээде, национал чанчылдарывысты сагывайн чоруурувуста, ийиде, араганы ижип билбезивисте база багай чүүлдерже дүрген «чайгыла» бээривисте. «Ыт ишпес кара суг» дижип чугаалажырывыс араганы ижиптерге, ол ийи неделя дургузунда организмге ыяап-ла чоруур.

Чамдык кижилер араганы эмин эрттир өй-хемчээл чок ишкениниден, бодун боду туттунуп шыдавайн барганындан, чогуур хемчээлин ажыр, угаан чидир ижип чорааш, арагага чаңчыгып, оон уламындан ону хүн бүрү ижери негеттинип, ол чок шыдавас апаар. Ажыг сугну ижип чорза-чорза, арагага хандыкшыыр аарыг тып-тып келир. Мынчап кээрге, кижиниң организминде алкоголь деп тускай бүдүмел барын билип алза эки. Ол алкоголь сенде, менде, кижи бүрүзүнде бар. Медицина талазы-биле эртемденнерниң шинчилелин ёзугаар алырга, организмде алкогольдуң нормазы 0,02-ден 0,05 болур. Бир эвес араганы ижип ле чоруур болза, үстүнде айыттынган сан-чурагайлар хемчээлинден ажып, ханда чоруур багай бүдүмелдер көвүдеп, арагадан салдыкпайн баар таварылгалар оон үнер.

Тываның девискээринге кылымал араганың көвүдээни-биле чергелештир чоннуң ишкен арагазының ниити түңүн санаары берге болуп турар. Ынчалза-даа кылымал арагалар, пиво болгаш чымчак арагаларны санаваска, 1994 чылда республиканың чону 970 муң литр араганы ишкен болза, эрткен чылдың алды айында 959 муң литр арага ишкен. Моон алгаш көөрге, чартык чылдың ишкен арагазы бүдүн чыл дециелинге чеде берген ышкажыл. Ынчангаштың 1995 чылдың бүдүн чылын санаарга, бо сан-чурагай ийи катап көвүдей бээри чугаажок. Чижээ, 1994 чылда Тыва Республиканың күш-ажыл кылып шыдаар 167257 чурттакчызынга онаштыр алыр болза, 11,61 литр араганы бир кижи бүдүн чылда ишкен болуп турар. Араганың хайындан эзирик кем-херек үүлгедир чорук чылдан чылче өске кем-херек үүлгедиглеринден хөй болуп турар. Чижээ, 100 муң чурттакчыга онаштыр 1992 чылда эзирик кем-херек үүлгедиишкинни 1845 турган болза, 1993 чылда — 2060, а 1994 чылда—2387 чедир өскен. Ажыы-биле чугаалаарга, 100 муң чурттакчының иштинден 780 кижи кем-херек үүлгедиишкининге онаажып турар-дыр. Бо сан-чурагайдан алгаш көөрге, араганың хайы-биле чеже кижи ал-бодундан, ажы-төлүнден болгаш аал-оранындан чарлып турар деп бодаар силер.

1991 чылдан эгелеп, арага ижип турар кижилерниң, ылангыя арага ишкеш өлген кижилерниң саны немежип турары хөлзээзинини болдуруп турар апарган. Чижээ, 100 муң кижиге онаштыр арага ижерлерниң ортумак саны 1992 чылда Россия Федерациязынга 10,6 хуу, Тыва Республикага 15,11 турган болза, 1993 чылда РФ-ке 13,30, ТР-ге 40,30, а 1994 чылда РФ-ке 41,40 турда. ТР-ге 72,80 хуу четкен болуп турар. Арагадан хораннанып өлген улустуң саны өзүп турар, ооң чылдагааны коллдуунда араганың шынар чогу эвес, а ону өй-хемчээл чок ижип турарында. Бо талазы-биле чыдып эмнедир наркология салбырынга 1992-1995 чылда арагадан хораннанып өлген кижиниң саны 30 (1992—11, 1993—8, 1994—10, 1995—1).

Ынчангаш ук салбырга аарыг кижилерниң хөй кээп турары-биле, аңаа немей 15 орунннуг токсикология салбырын эрткен чылын ажыткан бис. Мынчап кээрге, республиканың девискээринде араганың хайы-биле когараваан чаңгыс-даа өг-бүле чок деп дидими-биле чугаалап болур. Моон-даа соңгаар арагага шак-ла мынчаар хандыкшылдыг турар болзувусса, 50 чыл болгаш тыва чон шуут чиде берип болурунуң барымдаазы бар.

Арагалаар чорук-биле кады «кара оът-сиген» тыртар аарыг кижилерниң саны немежип турары ниитилелди, чонну кайгадып турар. Чамдык кыдыра бодалдыг кижилер бо аарыгдан аараан кижилерни күш-биле туткаш, эмнээр дээр хөөннүг. Ол шын эвес. Ындыг кижилерни тудар эрге бисте чок. Бистиң, эмчилерниң хүлээлгези — чүгле эмнээр. Ол чер кезип чоруур аарыг кижилерни сүрүп, тудар улус шагдаа ажылдакчылары деп билип алза эки.

Чыдыг чашпан тыртып алгаш, угаан-бодалын солуудадып алгаш, коргунчуг үүлгедиглерни кылып, бодунуң болгаш актыг кижилерниң амы-тынынга чедип, бот-боттарын өлүржүр чорук сөөлгү үеде көскүзү-биле илереп турар апарганы чаржынчыг-даа, коргунчуг-даа-дыр. Оон уламындан наркотиктиг чүүлдерни эки туразы-биле ажыглааш, оон аараан кижилер 1994 чылда 40 хуу кылдыр санаттынып турган болза, эрткен чылдың түңнели-биле ол 52,92 хуу өскен боол турар.

Салбырга кээп эмнедип турар кижилерге хамаарыштыр мындыг чүвени чугаалаксап каар-дыр мен. Эмнедир дээн кижи бодун боду ыяк шүглүнүп көөр болза эки. Катап-катап эмнеткен тудум, организм кошкап, үттүүчал, хөй черге кылыктаныр болгаш бодунга бүзүрел чок, удувасчытпас, сагыш-сеткили дүвүрээр, кандыг-бир чылдагаан-биле чуртталгадан хөңнү калыычал, чок-ла болза бир-ле чүведен корткан, хомудаан чоруур дээш, оон-даа өске чүүлдерге алзыпкан чоруур боор.

Ынчангаш эргим чонум, ындыда-ла кыска чуртталганы арагага орнавайн, ал-бодуңну, ажы-төлүңнү, өг-бүлеңни бодап, келир үеже дидим, тура-соруктуг болуңар деп күзевишаан, үстүнде айыттынган чүүлдерге үндезилээш, алкоголизмге удур демисел чорудар болгаш наркология дузазын сайзыраңгайжыдар сорулга-биле айыттынган факт-барымдаалар албадап келген болганда, күрүне комиссиязын тургузуп, дараазында айтырыгларны шиитпирлээри-биле:

1. «1995-1997 чылдарда Тыва Республикага наркология дузазының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер» деп девискээр программазын хүлээп алыр.

2. «Наркоманиядан аараан кижилерниң төрелдерин ол ышкаш оларның өг-бүле кежигүннериниң эргелерин камгалаар дугайында» болгаш «Алкоголизмден база наркоманиядан хоочурап аараннарны эмнээшкин талазы-биле аңгылап эмнээриниң дугайында» хоойлуларны бюджет хандырылгазынга дүүштүр Дээди Хурал хүлээп алыр.

3. Тыва Республиканың наркология албанының штаттарын калбартыр болгаш бюджеттиг акшаландырыышкынны улгаттырар дээш бо-ла бүгү айтырыгларны шиитпирлежип бээрин ТР-ниң Президентизи баштаан комиссиядан дилээн бис—деп, эмчи чугаазын дооссту.

Шынап-ла, арагалаашкын, наркомания талазы-биле республикада байдал нарын. Чамдык хамаатыларның арага-дарыже, наркотиктиг бүдүмелдер ажыглаарынче хандыкшып, корум-чурумну каржызы-биле үреп, амы-тынындан чарлып турары коргунчуг. Бо «ийи»-биле моон соңгаар канчаар демисежирил деп айтырыг чайгаар сагыш-сеткилди доюлдуруп кээр-дир. «Кижи болуру чажындан» деп тыва улустуң үлегер домаа чигеле сөглээн.. Ынчангаш төлептиг кижилер болуп чурттаар деп бодазыңарза, аныяаңдан адың сыкпайн, кижи болуп көр, КИЖИ!

Чечек ДОНГАК.

ЧУРУКТА: (солагай талазында) сестра Чечена Монгуш, нарколог эмчи Юрий Ковенский база улуг сестра Нина Россова ажыл үезинде.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Холу шимчээрге — хырны тодар

ЧОВАНЧЫГ-ДЫР...

Чырык өртемчейге амыдырап-чурттаар боол бурган авыралында чаяаттынган кижи амытан хырнын боду харылаар ужурлуг.

Ийи билекти сывырынгаш, кызыл күш-биле чула ажылдапса кандыг чүвел? Ам магалыг-дыр. Бажын ажылдадып, бодуң-на шыдаар болзуңза, шупту чүве сээң эргенде. Чүгле шын, хөлүн часпайн медерел билиринде.

Кызымактарны чок деп болбас. Берти дээрге, кыштың соогунда, чайның изиинде базаарда даң бажындан эгелээш, кара кежээге чедир бараан, аъш-чем садыгжыларын хүннүң чыгыы көрүп, оларның янзы-бүрү бараанын садып ап турар болгай бис. Биске садыг кылып, өске черлерден кээп турар «төрээннеривисти» көрүп көрүнер. Олар ол орандан чүзүн чидирипкениил, Тыва чуртунда аан? Биске бодаарга, олар чылыг черниң чурттакчылары-дыр. Амыдырал дээш ол кижилерниң кызымаа, чүткүлү-дүр. Бистер оларның чуртунга барып, бараан саарар харыывыс кайда боор. Чок. Оон безин көстүп турар-дыр. Арай ажылга тура чогувус, чүгле «эккел, бер» деп, белен дайнап каан чүүлге чаңчыгып, амдажып калган. Кызымактарывыс база бар. Арга-дуржулгалыг, садыг-саарылгалыг. Оларны мактаардан өске чүнү чугаалаар боор.

Бо материалды бижииринче мени бир таварылга албадаан чүве. Бир-ле хүн ажыл соонда базаар тавартыр чанып бар чыткан мен. Херээжен кижи бүрүзү ындыг, бажынче чанарда, бир-ле чүък чүдүрген аът ышкаш, ийи холду долдур, шыдаар шаа-биле долу сумкалар туткан чоруур. Мүнге хереглээр макарон кылыгларын садып аары-биле бир садыгга келдим. Шала кежээликтей апарган болгаш, кижилер база ындыг кончуг хөй эвес болду. Чамдыктары харын чанарынче белеткенип, чүү-хөөзүн эмгелеп, суккулаан турлар. 2 килограмм макарон аймаа садып алдым. Садыгжы белен деңзилеп каан хапта макаронну меңээ ап бергеш, хая көрнү бээр аразында чанымга турган ашак апарган тыва кижи, чыткан дузап каан чагны, өрге тепкен дээлдиген дег, чаңгыс «тепкеш» ыңай-ла болду. Хейде-ле мен девидеп, човап, эпчоксунуп тур мен.

Ол садыгжы-даа болза, база амыдыралдыг, ажы-төлдүг-ле кижи турду ыйнаан. Халас чүве бо үеде кайда боор, черге чыдар. Хөөкүй харын билбейн барган. Дөмей-ле мойнунга-ла салыр ыйнаан. Ынчан кулаамга «Ыттава!» деп бичии сымыраныышкын дыңналып чоруй барган ийик. Ол бичии чагны бүгү назыда чиир эвес. Ооң орнунга чула ажылдапса, холу, буду бүдүн-дүр.

Чежеге дээр өскелерниң күжү-биле чурттаарыл, ынчаш? Чүү-даа чүвеге ужур-дүрүм деп чүве турар чүве ыйнаан. «Оорнуң оруу муңгаш» деп чугаа анаа-ла тыптып келбээнне болгай. Бир хүн дөмей-ле кадыг холга кирер апаар. Ооң орнунга кандыг-чүү-даа болза, бодунуң-на кара дери-биле ажылдап алган акшазы-ла дээре.

Базаарга кире бергеш, улуг-даа, аныяк-даа саарлыкчыларны кижи көргеш, магадаар-ла-дыр. Мээң кожаларым дөгере саарлыкчылар апарган. Ол база-ла ол кижилерниң арга-саарылгазы-дыр. Суксун сугдан эгелээш, ам мырыңай арга-дуржулгазы бедип, янзы-бүрү бараанарны садып, боттарынга биче эвес орулганы ажылдап ап турар-дырлар. Эр хейлер дээрден башка, чүнү чугаалаар боор. Күзел, чүткүл, бурунгаар көрүш турда, кежээпейлер экти бүдүн, хырны тодуг чурттаар. Хейде-ле «ат болдувус, канчап амыдыраар» деп коргуп-сүртеп олурбас.

Бүгү делегейде бергедээшкинни кым-даа канчаптарыл ыңчаш? Хөлүн эрттир белен чүвеге өөренип, чүгле «дайнап» бээрге, амдажааныывыс олдур ийин. Өскээр чүү деп чугаалаарыл? Өскениң «тавааньче» карак шыгаап олурбайн, боттуң «тавааньче» шыгаар болза эки-дир. Үе ынчаар негеп-даа келген-дир. Езулуг-ла маңаа кежээпейлер тептинип үне бээр, а чалгаапайлар адаанга артып каар-ла-дыр.

Демги кижи ортузу чеде берген хөөкүй-ле садыгжы херээжен кижини кээргевес, чүгле бодунуң борбак хырнын бодап, чагны ап чыдарын көргеш, боскумда кара чүве чыдып алган ышкаш апарган. Бажынга чедир хөй-ле янзы-бүрү болдалдар удур-дедир үскүлежип келчик. Шак бо чаңгыс чижек ышкаш, чамдыктарының эки эгелеп алганы бодалдарын «тыртпарланыртар» чамдыкта өөделевейн баарында ужур-ла бар.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл.

Тываның гнесинчилери 10 харлаан

«КИРКОРОВ БИСТИҢ-БИЛЕ ӨӨРЕНИП ЧОРААН»

Чоокта чаа республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Гнесиннер аттыг Москваның күрүне училищезиниң доозукчуларының «Болчаг шагы» деп ийи кезектен тургустунган тала-концерти болуп эрткен. Ону гнесинчилер чуртта ат-сураглыг дээди өөредилге черин доосканындан бээр, а ол ышкаш чогаадыкчы ажылдажыкының 10 чыл болган оюнга тураскааткаңнар.

Республиканың чону гнесинчилерни билир болгаш ынактар. Кижи назыны-биле алырга, 10 чыл дээрге хөй эвес хуусаа, а чогаадыкчы кижиниң, ылангыя аныяк кижиниң амыдыралынга ол дээрге бут кырынга туруушкуннуң, [illegible] чылдары-дыр. Гнесинчилер ону чонунга бадыткап шыдааннар. Ону бадыткаары-биле Тываның Күрүне шаңналының эдилекчилери Орлан Дамба-Хуурактың, Айдың Мортай-оол оларның аттарын адаарга-ла четчир.

Үк кежээ улуг залды чык кылдыр доллдур олурупкан көрүкчүлерге артистер Э. Лабиштиң «Мизантровундан», Ч. Ондарның «Ханныг истеринден», В. Көк-оолдуң «Хайыраан болундан» болгаш өске-даа шиилерден үзүндүлерни көргүскен. А концерттиң ийиги кезээнде чыылганнарны опера болгаш опереттаалардан ариялар, улустуң ырлары сонуургаткан. Сөөлүнде олар сөзүглели болгаш аялгазы О. Дамба-Хуурактың «Гнесинчилерниң ырын» күүсеткеннер.

Концертти Тываның комсомол шаңналының лауреады Галина Мунзук биле Тываның Күрүне шаңналының лауреады Орлан Дамба-Хуурак бедик деңнелге эрттирген. А тургускан режиссеру Альберт Хомушку.

Концерт соонда бистиң корреспондентивис гнесинчилер-биле ужуражып, ажык чугааны кылган. Ам оларның ийизи-биле болган чугааны силерге сонуургадыр-дыр бис. Үе арай узамдыта берген-даа болза, «орай-даа бол, шуут кылбаанындан дээре» дээн орус улустуң чугаазы манаа үлегер-даа болур ыйнаан.

«Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезиниң доозукчулары»... деп чугаалаптарга, кижиниң сеткил-сагыжы чайгаар сергеп, арын-шырайында хүлүмзүрүг чайнап келир. Оон чылдагааны билдингир, «Донна Люция азы ужурлуг-ла угбаа» деп хөгжүмнүг комедияда каттырынчыг болуушкуннар болур. Комедияның баштайгы көргүзүү 9 чыл бурунгаар республиканың В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга болуп эрткен. Дараазында доозукчуларның киржилгези-биле янзы-бүрү концерттерни, шиилерни көргүлээн бис.

Олар 10 чыл бурунгаар Москваның Гнесиннер аттыг хөгжүм училищезин дооскаш, төрээн Тывазынга ээп чедип келгеннер. «Гнесинчилер» деп адының укталган дөзү-даа ында. Ынчангаш концерт соонда гнесинчилер-биле ужуражып чугаалажыр аргалыг болдум.

Театрның бир өрээлинде юбилейи кандыг янзылыг эрткенин чугаалажып орлар.

Амыр-менди солушкаш, ол хереэмни дыңнадырымга, «Күзел» театрының режиссеру Альберт Хомушку биле «Хову-Аксы-95» конкурстуң дипломантызы Рафаэль Ензак чылыы-биле уткуп хүлээп алды. Концерт соонда чеже-даа турупкан болза, мээн каш айтырыгларымга харыылап бээринден ойталавадылар.

— Училищени каш кижи доозуп чедип келген силер?

— Ниитизи-биле он сес кижи дооскан бис. Бистиң аравыстан 8 кижи театрда, артканнары янзы-бүрү чылдагааннар-биле аңгы-аңгы черлерде ажылдап турар. Айдың Мортай-оол — театрда, музыка база чогаадыр, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады. Орлан Дамба-Хуурак — телерадиокомпанияда «Доңмас-Суг» чечен чогаал каттырыышкынының редактору база Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады. Римма Сарыг-Хуурак биле Сергей Ондарны Тывада билбес кижи чок дизимзе хөөрем чок. Чүге дизе бо ийи артистиң үнү өткүт хоюг. Оон херечизи «Балгазынның кежээлери» деп ыры. Эзир-оол Монгуш, Эльвира Докулакты адаваска кайын боор. Кайызының-даа үнү чараш, тааланчыг, театр уран чүүлүнүң шупту талазынга дески. Дараазында Луиза Мортай-оол, Альберт Доржу дээш, оон-даа өске. Эш-өөрүмнүң дөгерезин адаксаары күзенчиг, ынчалза-даа үе-шак хамаанчок, бүдүн хүн-даа биске чедишпес-тир — деп, Рафаэль Ензак сеткил ханыышкын-биле чугаалаарга, Альберт Хомушку эжинге улашты:

— Шынап-ла, 10 чыл дээрге кижиниң амыдыралында эвээш-лаа эвес, хөй-даа эвес үе-ле болгай. Ол үениң дургузунда чоң мурнунга бараан болуп келдивис, ынчангаш олар бисти көрүп, танып билип-лаа алганнар. Оон ыңай бистиң аравыста чамдык эш-өөрүвүс ат-алдарга-даа четкен, ол база биске улуг өөрүшкү. Дуржулгавыс база шору улгаткан болдур ийин. А эң-не аар-берге чүүл — эживис Анатолий Докулактың бистен чарлып чорутканы. Бо таварылга биске эгиттинмес кагарал болган.

— Үстүнде силер чамдыывыс аңгы-аңгы черже ажылдап чоруй барган дидиңер, ында чылдагаан-на бар боор, аа?

Альберт Хомушку:

— Бистиң тарай берген чылдагаанывыс акша-төгериктиң эвээжинден-даа эвес. Кижи бүрүзү бот-тускайлаң ажылдаксааш база бодувустуң талантывысты өске черге шенеп көөрү турган деп бодаар мен. Чижээ, мен училищеге өөренип тургаш-ла, режиссер болур күзелдиг чораан мен. Ол күзелим боттанган. Бо хүннерде «Күзел» театрының режиссеру болуп ажылдап чор мен. Кижи күзээн ажылын кылып ажылдаарга эки. сагышка-даа чиик.

— Чогаадыкчы чедиишкиниңерни номчукчуларга таныштырып көрүңерем?

Альберт Хомушку:

— Назыны аныяк-даа болза, бистиң аравыста Орлан Дамба-Хуурак биле Айдың Мортай-оол Күрүне шаңналының лауреады деп бедик атка төлептиг болган. Альберт Доржу биле база-ла Айдың Мортай-оол билдингир композиторлар апарган. Ынчангаш келээн 1995 чылдың март айда «Барыын чүкке болган төөгү» деп музыкалыг шиини салганнар. А Эльвира Докулак, Рафаэль Ензак «Хову-Аксы-95» конкурстуң дипломантылары. Борис Ооржак «Алдан-Маадыр» деп барымдаалыг кинода Самбажыктың ролюн чедиишкинниг ойнаан.

Шиилерге ойнаан рольдарым база бар: «Хайыраан ботта» Кенден-Хууракты, «Ханныг истерде» — Багырны, «Он ийиниң дүнезинде» — Хөглүг бейни...

Рафаэль Ензак:

— А мен «Хайыраан ботта» — Бышкак-Караны. «Барыын чүкке болган төөгүде» — хензиг Джонну, «Ядамыкта яла чокта» — Егорушканы, «Ырлаар Тургла» — Мергежикти ойнааным уттундурбас кылдыр артып калган. Оон ыңай «Хову-Аксы-95»-ке киржир улуг аас-кежиктиг болдум, ынчангаш меңээ идегеп деткип, «Хову-Аксы-95»-тиң дипломантызы деп хүндүлүг атты тывысканынга өөрүп четтирип тур мен. Бодум өмүнээмден моондаа соңгаар чогаадыкчы ажылдаарын номчукчуларга, бүгү чонга аазап артым.

Эживис Альберт Доржу «Бичии тайжы», «Күдер аңчы», «Золушка», «Дюймовочка» деп шиилерге музыка бижээн.

Абакан хоорайга регионнар аразынга национал театрларның көрүлдези болуп турда, «Үш эртемниг оол» деп шиилге чараш музыка чогааткаңы дээш Москвадан келген критиктер Айдың Мортай-оолга эки үнелелди берген. Ол база-ла ооң чогаадыкчы ажылының эки түңнели-дир.

Альберт Хомушку эштериниң чедиишкиннерин чугалап олура, оларның онзагай талаларын мынчаар онзалап демдегледи:

— Эзир-оол Монгуш — театр уран чүүлүнүң шуптузунга дески: ырлаар, танцылаар, шии ойнаар, музыка талазы-биле дээш, оон-даа өске, кады ажылдаарга-даа чиик. Айдың Мортай-оолдуң сцена кырынга «эпчок» болу берген таварылгадан «үнүп» келири өскелерден ылгалдыг. Чижээ, артист кижи бодунуң ролюнуң сөзүн уттупкан дижик, мындыг таварылгада ол бир-ле арганы тып алыр онза кижи. Римма Доржуну, бодум хуумда, дадыккан артист деп санап турар мен. Чүге дизе үнү хоюг, чараш, ойнап турар маадырын бүгү сагыш-сеткилинден ойнаар. Сергей Ондар эң ак сеткилдиг. Рольду берип каарга, сөстерин дораан доктаадып алыр болгаш негелделерни күүседип билир.

— Культура яамызындан деткимче ап турар силер бе база чурттаар оран-саваңар, акша-шалыңыңар кандыгыл?

— Бистерге 19, 20, 21 хүннерин театрга эрттирер кылдыр чөпшээреп бергени өөрүнчүг-дүр. Бо байырлалды эрттирерге база дузазын көргүскен культура, кино болгаш туризм сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар «Бир эвес музыкалыг шии салыр болзуңарза, 10 сая рубль шаңналды аазап тур мен» деп чугаалады.

Чурттаар оран-сава-биле хандырылгавыс ажырбас. Шупту бажыңнарлыг бис. Чүгле Людмила Мольби биле Луиза Мортай-оол ниити чуртталга бажыңында. Шалың талазы-биле айда 300 муң хирени алыр бис. Ол биске чүгле чемнениринге чедер. А эрткен бо хүннерден кирген орулгавыстың чартыы театрга, чартыы биске келир.

— Кожууннарда чурттап чоруур чон база силерниң оюн-тоглааңарны көрүксеп турар болгай. Бо дугайын чүү деп бодаар силер?

— Бис шупту тарай берген болгаш, чыглып алыры берге-дир. Кижи бүрүзү аңгы-аңгы ажыл-агыйлыг. Ынчангаш кожууннарже үнмес бис.

— Чуртталгаңарда бир солун таварылгадан чугаалап көрүңерем, улус чон сонуургаар болгай.

Рафаэль Ензак:

— Сураглыг ыраажы Филипп Киркоров-биле кады шиилге ойнаар дээш костюм былаашкаш, маргыжып, харын-даа чогушка кирер четкенимни черле утпас мен. Чүге дээрге бо артист база бистиң Гнесиннер училищезинге өөренип турган. Бистен чүгле 2 курс бичии. Кончуг улуг карактарлыг, узуну 2 метр хире чедип турар кижи болгай. Оон-биле чугаалажырда, өрү көрүп алыр улус болгай бис.

«Гнесинчилер»-биле чугаалажып ора, ажык болгаш биче сеткилдиг улус деп чүвени билдим. Чүге-ле ийик, ол эвээш, бо эвээш, аңаа-маңаа таарзынмайн тур бис деп артык сеткили чок, бергелерге торулбас, бурунгаар көрүштүг улус болду.

Чорууңар чогуп, чолуңар бедик болзун, гнесинчилер!

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Февраль 17-де — уран номчукчуларның мөөрейи

ШАҢНАЛ-МАКТАЛДАР ХӨЙ

Тыва улус шаандан тура чугаа-домаа чарт, сагынгыр-тывынгыр, бир-ле чүүлдү тып алган, ону аас чогаалынга ажыглап чорааның төөгүден көрүп турар бис. Дүрген-чугаалар, тывызыктар, тоол ыда өөргенде, ай-аңы-биле кежээлерде олуруптарының дугайында амгы үеде школачылар безин билир, чамдык тоолчулар, аас чогаалының чыыкчылары кышкы узун кежээлерде, чайның кыска дүнелеринде тоолдарын аныяк-өскенге ыдып берип орарын бо-ла дыңнап олур. А ол аас чогаалының чыыкчыларының, тоолчуларының саны эвээжеп бар чыдары билдингир. Тоол, аас чогаалы ыдып чугаалаары дээрге-ле, кайгамчык улуг сөглеп четпес талант. Ону кижи бүрүзү шыдавас, тоолду, тывызыкты, дүрген-чугааны чеже-даа эки билир болгаш ону шын эвес номчуур болза, чоң билбес, ооң утказы бир янзы болур. Ынчангаш уран чогаал номчукчуларының конкурстарын эрттирип турар чылдагааны-даа ында.

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызының эгелээшкини-биле февраль 17-де Улусчу чогаадылга төвү уран чогаал номчуур мастерлерниң конкурузун эрттирер деп турар. Конкурстуң кол сорулгазы — улустуң аас чогаалын, басня, пародия, фольклорнуң чугаа жанрынга эң эки күүседикчилерни тодарадып тывары. Бир-тээ, конкурстуң негелделеринде жанрлар хөй болганда, ону үш кезек кылдыр чарганы база таварылга эвес. Авторларның азы бодунуң шүлүүн номчаан дээш бир аңгы шаңнал, калбак чогаал дээш база бир аңгы, а үш дугаарында, интермедия, басня, пародия болгаш өске-даа баштак юмор хевирлиг чогаалдар дээш шаңналдар тускай болур.

Конкурстуң киржикчилеринге шаңнал-макталдар хөй болгаш кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилинге артып каар кылдыр белеткеп турарын Улусчу чогаадылга төвүнүң ажылдакчылары чугаалап турар.

ШОУ-МОДА - «ЧЕЛЭЭШ-96»

Дөрт чыл бурунгаар Бүгү-делегейниң херээженнер хүнү Март 8 уткуштур республиканың Улусчу чогаадылга төвүнге ол үениң модазын көргүскен ыры-шоорлуг кежээ болуп эрткен. Анаа чоң зал сыңмас, чамдык улус бут кырынга көргенин сактып тур мен. Улус чоннуң чагыын, сонуургалын езугаар ындыг шоу-мода кежээзин ол-ла үеде эрттирери чаңчыл апарган. Бистиң тыва мастерлерниң уран-шевериң, сөөлгү модага хамаарыштыр бодалдарын илереткениң, оларның тывызык, сагынгыр чоруун кижи көрүлделен эскерип, харын-даа арга-сүмени ап, ол-бо мастер-биле сөөлгү моданың хевин даарадып алыры-биле дугуржуп-даа ап болур чүве. Көрбээн национал хевин, чечи-чоктар, бөрттерни, тоннарны конкурс үезинде көөр, билир, чагыдар, акшаң бар болза, садып ап база болур чүве-ле болгай.

Кыштың чыккылама соогу турза-даа, конкурстуң организакчылары Март 8 уткуштур «Челээш-96» шоу конкурсту эрттиреринге белеткел ажылдарын чорудуп эгелээн. Маңаа эрткен чылдарда дег «Эң тывынгыр мастер-96», «Эң чараш манекенщица-96», «Эң эки организация-96» деп хүндүлүг аттарны тыпсырындан аңгыда, киржикчи бүрүзүн байырлалдың суй белектери манап турар.

Светлана МОНГУШ.

Чадаг чарыш — спорттуң хааны

ЧООНГАН БИС

Тывада чадаг чарыш кайы хире хөгжүп орарын каксы-даа бол, номчукчуларга таныштырып, аңаа хамаарыштыр бодумнуң бодалдарым илередип, бижип көрейн. Шынап-ла, спорттуң бо хевири чаала нептереп, узун хемчээлдиг (марафон) чарышка киржип турар тыва оолдарның күш-шыдалы өзүп, арга-дуржулгазы бедип келген дизе, частырыг болбас. Кожуун төптеринде, көдээ суурларда чадаг чарыштар база «Хемчиктиң сылдызы» солунның шаңналы дээш маргылдаалар чылдын-на эртип турары өөрүнчүг-дүр. Чер-черлерге чүгле тыва хүреш, аът чарыжы эрттирип кагбайн, солун, сеткүүлдерге чарладып, чадаг чарышты немеп алыры күзенчиг.

Хөй оолдар, кыстар эрткен чылдың май 9-та Хөнделең — Кызыл аразынга 300-400 километрни маңнажып эрткенин бүгү республиканың чону билир-ле болгай. Ол дээрге Россияда хамаанчок, делегейде ховар эртип турар таварылга-дыр. Суурларга чеде бээрге, изиг, амданныг аъш-чемнер-биле хүндүлеп турганын спортчулар сактып, оларга дыка-ла өөрээн чорду.

Чадаг чарышты «спорттуң хааны» дээри-ле чөп. Кандыг-даа спортчу тыныш талазы-биле кошкак болза, ол көскү чедиишкиннер чедип ап шыдавас. Эртенги агаарга маңнап, тайга-таңдызынга эргелениң, сула шимчээшкиннер кылырга, кайы хире эки ийик? Спорт-биле тудуш кижи белен кырыывас, хүлүмзүрүг арын-шырайындан үргүлчү ыравас, кезээ-де быжыг туруштуг болур. Бистиң Тывавыста чадаг чарыш болгаш лыжа спортунуң хоочуннары Владимир Чамзыр (Тес-Хем), Даңзычы Хертек (Чөөн-Хемчик), Николай Григорьев (Кызыл), Михаил Дугар-Сүрүң, Анчыкай Маады (Чаа-Хөл) оларны улуг чоргаарал-биле адаары чогумчалыг. Бо спортчуларның эң аныяа-ла дөртен тос харлыг деп чүвеге кижи черле бүзүревес чораан.

1992 чылда Москвага болган делегей чергелиг чадаг чарыш марафонунга киржип тургаш, 75, 81 харлыг кырган-ачалар 42 км 195 метрни халчып эртип турганын көрген мен. Ынчан кыдат оол эрткен. Ооң кижиден ылгалыр чүзү-даа чок-ла чорду. Бистер, тывалар, чоонган бис. Чер-чуртувус арыг агаарлыг, бойдус чурумалдыг, аржаан сугларлыг-дыр. Ол биске улуг дуза болур. Ынчангаш чадаг чарышче эглип маргылдааларны анаа-ла эреңгейлеп эрттирип турбайн, Тывага шаңнал-макталдарны чүгээртеткеш, Россия болгаш өске-даа чурттарже үнеринге чогуур үеде деткип, арга-сүмени бээр чүве болза, кижиниң хей-аъды-даа көдүрлүр, ынчан бистиң республиканың чүгүрүктери өске чонну кайгадып эгелей бээр деп амы-хууда бодалым бо.

Аныяк оолдар, кыстар! Анаа-ла арага-дарыже, таакпыже хандыкшывайн, сундукпайн, чадаг чарышка идепкейлиг киржип чоруулуңар!

Демир ООРЖАК.
Сибирьниң күш-культура академиязының чиик атлетика факультединиң студентизи.

Самагалдайның спорт школазында

СЕТКИЛГЕ ӨӨРҮНЧҮГ

Самагалдайның спорт школазының хостуг хүреш секциязында 54 уруглар өөренип турарлар. Ынчаа спорттуң янзы-бүрү хевирлеринге, ылаңгыя элээди уругларны волейболга, баскетболга база өөредир апаар-дыр. Олар келир үеде Россияның, республиканың аңгы-аңгы өөредилге черлеринге өөренирлер болгай.

Кожуун төвүнүң ортумак школазындан Чейнеш Бүрбү самбо хүрешке республика чемпиону, ол хостуг хүреш секциязын эрттирерингe меңээ доктаамал дузалажып келди. Уругларның спорт школазының кижизиттирикчизи Айдың-кыс Балчыр Кызылдың башкы институдунуң күш-культура башкыларын белеткээр салбырында өөренип турар. Надежда Хылбын-оол биле Айдың-кыс Балчыр келээн Тывада самбо хүрешке спорт мастеринге кандидаттың нормазын эң баштай күүсеткеннер.

Хүреш секциязының кичээлдеринге уругларның күш-дамырын сайзырадып, ээлгир болурунга чаңчыктырып, хүрештиң техниказының чажыттарын, уран аргаларын өөредип турар. 10 ажыг бичии оолдарны эвилең ааажы-чаңга, хүндүлээчел, сагыш човангыр чорукка чаңчыктырып, оларны хүрежиринге сонуургалдыг болурунга кижизидип база турар бис. Ол ышкаш кожуунувустуң, республиканың начынныарының дугайында база оларның ажыглап чоруур аргаларын өөредип, хүрештер үезинде таварышкылаан ужуралдарын-даа сонуургадып төөгүп-даа бээрдир мен. Чоокта чаа болуп эрткен кожуун школачыларының хостуг хүреш маргылдаазынга тергиидээн Чойган Чавынчак (32 кг), Артыш Минчей (35 кг), Чимис Дажываа, Темир Доңгак (40 кг) республикага эки хүрешкеш келдилер. Ак-Эрикте мээн өөредип чорааным Сергелен Соянның эрткен маргылдааларга чедиишкинниг хүрежип чоруру — кижиниң сагыш-сеткилинге өөрүнчүг-дүр.

Хостуг хүрешке школачыларның республика маргылдаазын Самагалдайның чаа ажыттынган спорт комплекизинге эрттирип болурунуң барымдаазы бар деп бодап, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединге, Улус өөредилгезиниң яамызынга санал киирер күзелдиг бис. Кожуун болгаш тус чер чагыргалары, улус өөредилге килдизи деткиир боор. Чүүлүмнүң төнчүзүнде чамдык четпестерни айтып бижиир бодай-дыр мен. Республика чергелиг маргылдааларга ийи удаа мөгелер киириштирип чордум. Кожуун чагыргазы акша-төгерик-биле хандырбаан, боттарывыстың күселивис-биле кириштивис. Тус черниң спорт комитеди акша-төгерик-биле хандыртынмаан боор-дур.

Секцияларда киржип турар уругларга спортчу хеп, эң ылаңгыя идиктер тывылбас, дериг-херексел чедишпес, бүгү-ле чүве акшага үзер. Спорт ажылын харыылап турар удуртукчуларывыс бистиң бо байдалывысты өөренип көөрү күзенчиг.

Максим ДАЖЫВАА.
Тес-Хем кожууннуң спорт школазының тренери.

КИНО

ЯНВАРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Хоруглуг күзел» (АКШ) 10.00, 11.50, 13.40, 15.30, 17.30 шактарда, Видеозал: «Кидалы» (АКШ) 10.30, 12.30, 14.30, 16.30 шактарда,

«ОТЧУГАШ»: Сегирип алышкын-2» 12.00, 14.00, 18.00 шактарда. «Дайынчының дүнү» 16.00 шакта.

АГААР

Республикага шокар булуттаар, хар чагбас. Хаттың кужу кошкак. Агаарның температуразы хүндүс 25-30, чамдык черлерге 16-21 градус чедир соор. Дүне агаарның температуразы 36-41 градус чедер, чамдык черлерге — 28-32.

Кызылга көжүп турар булуттарлыг агаар болур, хар чагбас. Хаттың кужу кошкак. Агаарның температуразы хүндүс 25-27, дүне 38-40 градус чедир соор.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Бистиң ынак акывыс **Виктор Идей-оолович ОНДАРНЫҢ** күш-ажылчы бүгү намдары: Ээрбек, хой кадарчызы. Ээрбектиң Кара-Сугга чээрби беш чыл кадарчылап келгеш, ол доктаамал мурнакчыларның одуруунга чоруп келген. Уран чүүлге хандыкшылдыг, ыры-шоорлуг, каргыраа-сыгытка ынак акывыс уран чүүл көрүлделеринге хөй удаа киржип, Москва, Ашхабад, Новосибирскиге чедир ойнап, лауреат аттарны чаалап ап чораан. Улуг акывыс болгаш, бисти, дуңмаларын, азырап өстүрүп, амыдыралдың оруунче углап-баштап аъткарган болгаш, ам-даа улуг дузазын көргүзүп, даянгыыш-дөмээвис боол чоруур. Акывыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр өөрүп четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейбишаан, бо каш одуругну тураскааттывыс:

Ээрбектиң Кара-Сугда
Элбек сүрүг ээзи акый
Каргыраазын, хөөмейин
Кажан шагда кагбайн чорзун!
Үе-шагның бергезинге алыспайн,
Үүлезин улам быжыг бүдүрзүн-не.
Ажы-төлү, дуңмалары үлегер ап,
Ам-даа мандып, эдерер бис.
Амыдырал ындын ырын ырлавышаан,
Аас-кежик, өөрүшкүнү чаявышаан,
Улус-чонуң аразынга
Улам чоргаар чурттап чору!

Дуңмазы Лора, күдээзи Юра, Чойгана, Чинчи.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

«ГЛОБУС» болгаш «АРИЗОНА»

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Бо ийи садыгда Япония, Мурнуу Көрей, Англия, Германияның ат-сураглыг фирмаларының кылып бүдүргени телеаппаратуралар бар: 15 аңгы хевирниң телевизорлары, 4 хевирниң моноблоктары, 14 аңгы хевирниң видеомагнитофоннары болгаш видеоплеерлери, музыка төптери, автомагнитолалар, өрээл ишти чылыдар херекселдер, телефон аппараттары дээш өске-даа.

Айыттынган барааннар бедик шынарлыг, кайгамчыктыг чараш болгаш эптиг болурундан аңгыда, өске садыгларда өртектерге бодаарга өртээ чиик боол турар: 51 см экранныг телевизорнуң өртээ —1 млн. 750000 рубль, бижилер видеоплеерниң өртээ — 1 млн. 120000 рубль азы 100000 рубльден 200000 рубль чедир камналгалыг боор силер.

Сактып алыңар! Бистиң адресивис: Кызыл, Кечил-оол кудумчузу, 9, телефон 3-61-05 база «Өңнүк» ном садыының 1-ги каъды, телефон 2-15-09.

АРААЛЫГ БОО ЭЭЛЕРИНГЕ

Араалыг бооң шыгжап кадагалаар, садып алыр болгаш ажыглаар талазы-биле херек документилерниң кылдыртыр чуруму өскерилгениниң барымдаалааш, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының чөпшээрел системазынга бүгү-ле араалыг боолар ээлери болур хамаатыларны 1996 чылдың май 1-ге чедир дараазында документилерни эккээрин дыңнадып тур:

1. Хамаатыны байдалың шынзыдып турар документ (паспорт азы албан черинден алган шынзылгазы).
2. Боо кадагалап болур дугайында чөпшээрел.

Бо документилерни дужаавааң хамаатыларның араалыг боо шыгжаар болгаш ажыглаар эргезин казыыр дээрзин сагындырып тур.

КЭЭП КӨРҮҢЕР, БҮЗҮРЕҢЕР, САДЫП АЛЫҢАР!

Миламин аяк-сава аймааның түү бөлүү 120 улуг, бичии дизе тавактардан, хөнек, салатницалар дээш, өске-даа чараш, көрүштүг аъш-чем болгаш шай ижер аяк-савадан тургустунган. Өртээ 623000 рубль.

Чаражын, эптиин, аянныын! Кээп көрүңер, бүзүреңер, садып алыңар!

Адресивисти утпаан боор силер: **Кызыл, Калинин кудумчузу, 25, «ОПТ и Розница» акционер ниитилелдиң № 1 садыы.**

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРНЫ ЧАЛАП ТУР

Федералдыг почта-харылзаа эргелели Кызыл хоорайда складтан дараазында барааннарны садып, сайгарып турар:

- *** Индий шай (250 гр.) —6000 рубль.**
- *** Свитер (Индия)—100000 рубль.**
- *** Диш чуур паста (125 гр.)—2800 рубль.**
- *** Конфеталар (Новосибирск) — 14000 рубльден 23000 рубль чедир.**

Мөөңү-биле садып алыр кижилерге чиигелде кылыр. Бо барааннарны почта дамчыштыр өртээн төлээр кылдыр чагыттырарда, диш чуур пастаны мөөңү-биле (бир хапта 12) база шайны 4 пачкадан эвээш эвести чагыдарын сагындырып тур.

Бистиң адресивис: Кызыл, Кочетов кудумчузу, 53, ТР-ниң Федералдыг почта-харылзаа эргелели, «Тройка» садыг. Айтырыглар салып, харылзажыр телефоннар 3-47-71, 3-06-10, 2-13-84.

Солуннуң дараазында номери 1996 чылдың февраль 1-де үнер.

Кызыл хоорай. Красноармейская, 100. индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит», № 363906, корр. сч. 700161629, МФО 49304729, ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор
Б. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харыысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер— 3-34-26 кол редакторнуң оралакчылары—3-34-17; 3-33-91, харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы—3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49, 3-36-73, көдээ ажыл-агый—3-36-82 культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39, 3-34-93; чагаа — 3-39-03 корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94, бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-57.

Солун России Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлу-ужурлулгазының чагылдазынга контроль болгаш бүрүткелдиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — 100007
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга ампазы. Тиражы — 8518. Чагыг № 105—122.